

**SAKATTA’A AKAAKUUWWAN FOOKLOORII KITAABILEE
BARNOOTA AFAAN OROMOO
KUTAA 5-8FFAA**

ABBABAA MAAMMOO

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
AFAAN OROMOO BARSISUUF GAMISAAN
GUUTTACHUUF DHIYAATE**

**MUUMMEE AFAAN OROMOO, HOGBARRUUF
FOOKILOORII KOOLLEEJII NAMOOMAA QO’ANNOO
AFAANOTAA**

**JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII
YUUNVARSIITII FINFINNEE**

**FULBAANA 2011/2018
FINFINNEE**

YUUNVARSIIITII FINFINNEE
SAKATTA’A AKAAKUUWWAN FOOKLOORII KITAABILEE
BARNOOTA AFAAN OROMOO
KUTAA 5-8FFAA

ABBABAA MAAMMOO

FULBAANA 2011/2018

FINFINNEE

YUUNVARSIIITH FINFINNEE

DHAABBATA DIGIRII DURAATIIN BOODDEE

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo barsiisuuf guuttachuuf Abbabaa Maammootiin mataduree “*Sakatta’a Akaakuuwwan Fookloorii Kitaabilee Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 5-8ffaa*” jedhu irratti qophaa’e sadarkaa ulaagaa Yuunvarsiiitiin kaa’e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa Keessaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

I/G/Muummee _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Axereera

Qorannoon kun sakatta'a akaakuuwwan fookloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa irratti kan fuulleffatedha. Ka'umsi qorannoos fooklooriin Oromoo akkuma qabiyyee afaanii, ogummaa afaaniifi fookloorii haala ittiin kitaabilee barnoota afaanii keessatti dhiyaatu kan mataa isaa danda'e barbaada. Haaluma kanaan, haala dhiyaannaa fookloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessa jiru ilaalchisee hanqinalee mul'atan adda baasuufi akaakuuwwan fookloorii kitaabilee keessa jiran adda baasuudha. Kaayyoo goeroon qorannoo kanaa fookloorii Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessa jiru sakatta'uun qaaccessuudha. Kaayyoowwan gooree qorannoo kanaa keessaa inni tokko sadarkaa kutaa 5-8ffaa gooroowwan fookloorii kitaaba barnootaa keessatti haala kamiin dhiyaachuu akka danda'an adda baasuudha. Bu'aaleen qorannichaan argaman akka mul'isanitti, fooklooriin kitaaba afaanii keessatti gosa gosa isaaniitiin dhiyeessuurratti hanqina qabaachuutu mul'ata. Gilgaalonni kitaaba barnootaa keessatti argaman malaafi shaakala akkaataa qajeelchi barsiisaa jedhuun kan hindhiyaanne ta'uu agarsiisa. Rakkoolee kanaaf furmaanni fooklooriifi qabiyyeewwan fookloorii gosa gosa isaaniitiin osoo dhiyaatanii. Gilgaalonni gama fooklooriitiin dhiyaatan barattoonni hawaasaan akka quunnaman, walirraa akka barataniifi gochaan akka agarsiisan caalmaatti akka gargaaraman osoo taasifamee. Akaakuu fookloorii barachuu keessatti barattoonni fookloorii maaliif akka fayyadaman, yoomiifi eessattis akka fayyadaman akka adda baafatan osoo taasifamee kanneen jedhan yaboo jalatti eeramaniiru.

Galata

Duraan dursee qorannoo kana akkan gaggeessuuf carraa naaf kennan Yunivarsiitii Finfinnee Damee Barnoota Afaan Oromoofi Fookilooriif galanni koo guddaadha.

Itti aansuun yommuun qorannoo kana gaggeessu deeggarasa barbaachisu hunda taasisuun yeroo qabanirraa naaf ramadanii kallattii naqabsiisuun kan na gorsaa turan gorsaa koo Dr. Xilahuun Taliilaatiif galataafi ulfinni guddaan isaaniif haata’u. Waaqayyo jiruufi jireenya isaanii, bara isaanii haa eebbisu.

Akkasumas, yemmuun qorannoo kana gaggeessu kan ittiin barreessu laaptooppii naa kennuun kan nagargaaran, Solomoon Gannanaafi hiriyyoota isaa baay’een galateeffadha. Barreessurrattis, yaadaafi deeggarsa ogummaa kennuun kan nagargaaran barsiisaa Nagaash Hundeessaa, barsiisaa Gamsiisaa Hundeessaa, barsiisaa Mul’ataa Kabbabaaf galanni koo daangaa hinqabu.

Akkasumas, yeroon odeeffannoo walitti qabadhu gargaarsa cimaa yaadaafi gochaan naaf taasisaa kan turan barsiisota Afaan Oromoo Mana Baruumsa Sadarkaa Tokkoffaa Walisoo Liiban nangalateeffadha.

Dhumarratti,yeroon qorannoo kana hojjedhu deeggarsa cimaa kan naaf taasisaturaniifi na cimsaa turan haadha warraa koo aaddeDirribee Margaafi ilma koo Raajiisaa Abbabaa baay’een galateeffadha.

Hiikaa Jechootaa

Jechoonni haaraan qorannicha keessatti dubbistootaaf haaraa jedhamanii yaadaman hiika isaanii waliin akka armaan gadiitti ibsamaniiru.

Addooyyee-----	hiriya shamarranii/kumaadee/hanguggee/biliillee
Bayee-bayee-----	booyicha shamarranii gaafa heerumanii
Buttaa-----	sirna walharkaa fuudhisa aangoo Gadaa keessatti ta'u
Dadaa-----	keenyan manaa
Diroo-----	sanyii
Ganaa-----	barruu harkaa
Guyyuu-----	guyya-guyyaan
Hora-----	bishaan dhamdhama soogiddaa qabu
Inniikkaa-----	yaa'ii Waaqaa lafaa
Jaala-----	hiriya
Jibsoo-----	hiikaa jechootaa
Laayyoo-----	salphaa
Looga-----	loqoda afaan tokko keessa jiru
Mirqaansaa-----	haamilee kennaa
Og-afaan-----	afoola
Seexaa-----	haamilee
Waa'ela-----	hamaamota
Waalluu-----	itillee irra ciisan
Yaada gumaa-----	yaada gaarii
Yaaxina-----	yaadiddama/ yaada beektonni kennan
Yaboo-----	furmaata

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Axereera	II
Galata	II
Hiikaa Jechootaa	III
Baafata.....	IV
BOQONNAA TOKKO: SEENSA.....	1
1.1. Ariirrata	1
1.2. Ka’umsa Qorannichaa	4
1.3. Kaayyoo Qorannichaa	5
1.3.1. Kaayyoo Gooroo.....	5
1.3.2. Kaayyoo Gooree	5
1.4. Faayidaa Qorannichaa	6
1.5. Daangaa Qorannichaa.....	6
1.6. Hanqina Qorannichaa	7
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU.....	8
2.1. Fookiloorii	8
2.1.1 Faayidaa Fookiloorii.....	9
2.1.2 Gosootaa Fookiloorii.....	11
2.1.2.1. Aartii Sochii Qaamaa.....	12
2.1.2.2 Duudhaa Hawaasaa.....	13
2.1.2.2.1 Sirna Fuudhaafi Heerumaa.....	13
2.1.2.2.2 Sirna Gadaa	20
2.1.2.2.3 Moggaasa Maqaa	21
2.1.2.2.4. Dhaha Oromoo.....	21
2.1.2.3. Meeshaalee Aadaa	22
2.1.2.3.1. Hojiiwwan Harkaa	23
2.1.2.3.2. Ijaarsa Manaafi Qulqullina Isaa	23
2.1.2.4. Afoolaa.....	24
2.1.2.4.1 Amaloota Afoolaa.....	25
2.1.2.4.2 Akaakuwwan Afoolaa.....	26

2.1.2.4.2.1 Sheekkoo	26
2.1.2.4.2.2 Baacoo.....	27
2.1.2.4.2.3. Afwalaloo.....	27
2.1.2.4.2.4.Tapha Ijoollee.....	28
2.1.2.4.2.5. Afoolawwan Unka Gaggabaaboo	29
2.2. Yaaxina Faayidaa	34
2.3. Amalaafi Tooftaa Gilgaalli Fookloorii Keessatti Ittiin Qophaa'uu Danda'u	35
2.4 Sakatta'a Barruu Hojii Kanaan Walitti Dhiyeenya Qaban.....	36
BOQONNAA SADII: MALLEEN QORANNICHAA	38
3.1 Saxaxa Qorannichaa	38
3.2. Madda Ragaalee	39
3.3. Mala Iddattoofi Iddatteessuu	39
3.4. Meeshaalee Ragaan Qorannoo Ittiin Funaanamu.....	40
3.4.1. Sakatta'a Kitaabaa	40
3.4.2. Afgaaffii.....	41
3.5. Adeemsa Funaansa Odeeffannoofi Qaaccessa Ragaalee	42
3.6. Tooftaafi Mala Qaaccessa Ragaalee.....	42
3.7. Haala Qindaa'inaafi Qaaccessa Ragaalee	43
BOQONNAA AFUR: RAGAA QAACCESSUU	45
4.1.Ibsa Gabaabaa Waa'ee Kitaabilee Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 5-8ffaa.	45
4.2.Sakatta'a Fooklooriiwwan Kitaabilee Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 5-8ffaa	47
4.2.1. Duudhaa Hawaasaa.....	47
4.2.1.1.Sirna Fuudhaafi Heerumaa	47
4.2.1.2.Sirna Gadaa.....	54
4.2.1.3. Moggaasa Maqaa	54
4.2.1.4. Dhaha Oromoo.....	55
4.2.2. Meeshaalee Aadaa	56
4.2.2.1.Hojiiwwan Harkaa	57
4.2.2.2. Ijaarsa Manaafi Qulqullina Isaa.....	59
4.2.3. Afoola	60
4.2.3.1. Sheekkoo	60
4.2.3.2. Baacoo	63

4.2.3.3. Afwalaloo.....	65
4.2.3.3.1.Faaruu	65
4.2.3.3.2. Weedduu	67
4.2.3.4. Tapha Ijoollee	68
4.2.3.5. Afoolawwan Unka Gaggabaaboo	70
4.2.3.5.1. Hibboo	70
4.2.3.5.2. Mammaaksa	72
4.2.3.5.3. Jechama.....	77
4.2.3.5.4 Eebba	78
4.3. Sakatta’a Odeeffannoo Sirna Barnootaa, Silabasiifi Qajeelcha Barsiisaa Irraa	
Argame	80
BOQONNAA SHAN: CUUNFAA ARGANNOOFI YABOO	82
5.1. Cuunfaa Argannoo	82
5.2. Yaboo	84
Wabiilee	
Dabaleewwan	

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1.Ariirrata

Akkuma beekamu uummatni addunyaa hedduun fooklooriitti fayyadameeti dhimma garaagaraa ibsata. Dundes (1999) waa'ee fookloorii yeroo ibsu, "Qabeenya garee hawaasa tokkoo kan agarsiisudha." jedha. Dorson (1972:17) immoo " Wantoonni guyyuu hawaasa keessatti raawwataman hedduun isaanii fookloorii ta'uu danda'u."jedha.Ittaansuun fooklooriin gosoota adda addaa ofkeessaatii qaba. Dorson (1972)yoo ibsu "Fookloorii iddoo gurguddaa afuritti qoodama. Isaanis: duudhaa hawaasaa, meeshaa aadaa, artii sochiifi afoola."jedhee qooda.

Waa'ee seenaa guddina fookiloorii tokkoo qorachuun dura calqaba isaa irraa ka'uun sirriitti hubachuufi haala sirrii ta'een itti waa'ee ba'uuf gargaara. Hawaasni adda addaa akkuma aadaan isaas gargar ta'e, qorannoo fookloorii isaatiinis adda adda ta'uu mala. Haaluma kanaan kan uummata Oromoo yoo ilaalle akkuma lakkoofsi uummatichaa hedduu ta'e fookilooriin isaas akka bal'atu nama hinshakkisiisu. Kana irraa ka'ee, fookloorii Oromoo tarreessuun akka urjii lakkaa'uu ulfaatullee akka fakkeenyaatti aadaa nyaataa, uffannaa, fuudhaafi heeruma, waaqeffannaa, walgargaarsaa, sirna awwalchaafi kanneen biroo hawaasichaa guyyaa guyyaan dalagu kaasuun nidanda'ama. Kans hiika hayyoonni biyyoota garaa garaa itti laatan irraa ka'ee babal'isuun qorattoonni hedduun itti hirmaatanii jiru. Kana hunduma isaanii ilaaluun waan hin danda'amneef muraasa yoo ilaalle wayya. Dorson (1972) yeroo ibsu William John Thomas hambaaleen baay'ee dulloomoon (antiquities) kuni 'folklore' (afoola) akka jedhamaniif yaada kenne. Kanaaf biyya Ingiliz keessattis, qorannoo afoolaa keessatti aadaa hambaalee seenaa baay'ee dulloomoo tahan qorachuutu ture.

Taylor (1973) afoolli seenaan ilma namaa, "simple, savage, barbarism, civilization" keessa dabaree dabareedhaan keessa taree akka dhufe agarsiisuu danda'a jedha. Malli qorannoo Taylor, seenaafi guddina ilma namaa akka waliigalaatti, duubaa gara fuula duraatti ilaala jechuudha. Fooyya'aa deemuu ilma namaa kana ammoo nuuf mirkaneessuu kan danda'u hafteewwan duudhaa uummataa afseenaatiin darbaa daddarbaa dhufanidha.Taylor, Kanaafis, fookiloorii yoo ibsu, "saayinsii seenaa, duudhaafi barsiifata hawaasaa dorgomsiisuufi adda baasuuf hawaasa ammayyaa qoratudha, "jedha.

Alamituufi Alamaayyoo (2010). Elliot Oring, (1986:6) wabeeffachuun yeroo ibsan: “Jechi ‘folklore’ (afoola) jedhu, meeshaalee durii jiraattota baadiyyaa biraa argamee jireenya durdurii uummata tokkoo mul’isuuf dandahuuf moggaaffame” jechuun ibsu.

Qorannoo afoola biyyoota sadii kan Jarman, Ingiliziifi Ameerikaa akka fakkeenyaatti yoo kaafne; qorannoon cimaan kan har’a folklore jedhamee beekamu irratti kan adeemsifamu jalqabe xumura jaarraa 18ffaa keessa biyya Jarmanitti. Yerichi bara miira “Romantic and Nationalistic” jedhuun beekama. Applebee, Andrea. *etal.*(2003) keessatti waa’ee fookloorii Friedrich bu’uureffachuun “Folklore reflect the experience of child hood, unsophisticated societies, and common people” jedhuun ibsu. Namoonni kun garee warra Roomaantiikii yoo ta’an, warri ‘Romantics’ sirba (folk song) hawaasa keessaa sassaabuudhaan ogbarruun biyyooleessaa (national literature) akka jajjabaatuufi cimaa akka deemuu hojjechaa turani. Warri ‘Nationalist’ immoo duudhaa nama durii ibsuufi irra deebi’anii hubachuuf afoola sassaabaa turani. Keessumaayyuu afoola Jarman, dhufaatiifi babal’ina Griik, Roomaafi qaroomina kiristaanaa waliin walqabatee bade deebisanii ijaaruuf gara afoolaatti fuulaa isaanii deebisanii akka turan seenaan nimirkaneeessa. Kanaafis, namoota baadiyaa qonnaan bulaan kanneen ilaalchi magaalaa beekumsa isaanii ganamaa kan hinfaalle akka madda odeeffannootti gargaaramaa turani.

Duudhaan, oduun durii, sirbaafi haalli dubbii isaanii raacatii jireenya hawaasa durii ofkeessaa qaba yaada jedhu irraa argachuuf odeeffannoo argamu qaaccessuudhaan, durdur hawaasni lafa sanarra ture maal akka fakkaatu duuba deebi’anii ilaaluun akka dandahamu dursanii warri hubatanii itti gargaaramani warra Jarmani. Jacob Grimm (1785-1863)fi Wilhelm Grimm (1786-1859) oduu durdurii walitti qabanii maxxansiisutiin barnoota afoola Jarman keessatti baay’ee beekamoodha. (Dundes, 2007). Qorannoo afoola Ameerikaa keessatti immoo, waa’ee afoolaa keessaa yaadarimee ‘lor’ irratti xiyyeeffatu. Qurata Afoola Ameerikaa keessatti, fooklooriin qabeenya kanneen hinbaratinii akka ta’etti yaadama ture. Kanneen baadiyaa immoo, kanneen magaalaa caalaa ‘folk’idha jedha. Jechi “folk” jedhu yoo ibsamu: garee namoota kamiillee ta’e, kanneen yoo xiqqaate waan tokko kan walitti isaan hidhu qabanidha jedha. Kan walitti isaan qabsiisu kan fedhe yoo ta’ellee, gareen sun barsiifata eenyummaa kooti jedha.

Bauman (1992:147) gareen tokko barsiifata waliinii eenyummaa waliinii isaanii irratti bu’uureffame qabaachuun folk(hawaasa durii) sana ibsuu keessatti ulaagaa barbaachisaa akka ta’es ni ibsa. Qorannoon afoola Ameerikaa erga Dorsonfi Dundes hojii isaanii isa

guddaa barreessanii booda guddina gaarii agarsiisaa dhufeera. Kitaabni kunis dhimmoota afoola sabaafi amantaa, afoola hojii, afoola daa'immaniifi afoola sirbaa irrattis namoota qorannoo afoolaa reefu eegalaniif jalqabbii gaarii ta'eera.

Fitsum (2013) UNESCO wabeeffachuun fooklooriin walitti qabaa ykn waliigala barsiifata aadaa hawaasa tokkoo kan dhuunfaan ykn gareen ibsamu, fedhii hawaasaa calaqisiisuun beekamu akkasumas eenyummaa aadaa kan mullisu, afaaniffaan bifa sirbaa, ragadaa ykn shubbisaa, taphaa, barsiifataa, sirna ayyaaneffanaa, duudhaa, ogummaa harkaafi kkfniin akka darban ibsee jira. Karaa biraa Dundes (1973:33) taphni aadaa akka wiirtuu leenjii waraanaatti tajaajilaa akka ture ni ibsa. Kunis: "Games, Ispoorts, and war form a common continuum. With game at one end and war at other end." Ibsi kuni bara durii loltoonni iddoo adda bahee waa'ee waraanaa itti leenji'ian akka hinqabaneefi taphoota aadaa kanaan waraanaaf akka kaadhimaman namatti agarsiisa.

Misgaanuu (2011:17) "Fokilooriin dhaloota darbeefi kan amma riqicha ta'ee wal qunnamsiisa." Jedha. Kana jechuu hambaalee bara durii turaniifi bara ammaa jiran dhaloota har'aatti agarsiisuun maalummaa uummatichaa akka waliitti fidu ibsee jira. Sims (2005:14) "Folklore is an important mechanism for maintaining the stability of culture" jechuun yaada kana dhugoomsa. Kanaaf, fooklooriin hawaasa tokko keessatti kallattii hedduutiin akka waa gumaachu mirkaneessa. Fookloorii gargaaramee hawaasni walbarsiisa, duudhaa isaa toora qabsiisa, fooyyessa, waa'ee eenyummaa seenaa isaa addunyaa beeksifata, ittiin bashannana, walbashannansiisa. Hawaasni yeroo ammaa seerawwan, amantiifi siyaasaan walbulchuudhaaf dhakaa bu'uura kan ta'e bekumsa fookilooriiti. Karaa biraa fooklooriin waan hawasni jiruufi jireenya isaa toora qabsiisuuf, beekumsa ganama gargaaramee, kalaqee gamtaatiin itti gargaaramu mara akka ilaallatu yaada olii irraa hubachuun nidanda'ama.

Figaaduu (2007) Fekede (1998:10) wabeeffachuun yeroo ibsu, "Hawaasa keessatti seenaa, duudhaa, falaasama, ogummaa saba tokkoo hubachuufi ajaa'ibsiiffachuuf fookloorii sabichaa qorachuun kan nama hinshakkisiifne ta'uu isaati." jedhee ibsee jira. Haaluma kanaan sabni Oromoo haala jireenya isaa, duudhaa, aadaa, safuufi ogummaa isaa kan ittiin ibsatuufi dhaloota itti aanuuf kan dabarsu fookloorii mataa isaa akka qabu nibeekama. Isaan kunis akka Dorsen (1972) ibsetti, "Afoola, waanta aadaa, duudhaawwan hawaasaafi aartii sochii qaamaa jedhamuun beekamu." Jedha. Kunimmoo gosa fookloorii ta'uu isaa agarsiisa. Fooklooriin saba tokkoo kallattii adda addaatiin tajaajila kenna. Kan saba Oromoos bal'inaan kan tajaajiluu bifa garaagaraatin ta'a. Isaan keessaa tokko afoola

fayyadamee naamusa, Safuu, duudhaafi ogummaa isaa ittiin barsiifata. Kana gochuun immoo fedhii, hawwiii, jaalalafi kabaja sabni kun qabu dhaloota durduriitti fayyadamee barsiisa.

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Uummanni Oromoos afoola qabutti fayyadamuun wantoota garaagaraa ittiin ibsata. Afoolli fedhii, amantii, jibba, jaalala, rakkina, gammachuufi wantoota kana fakkaatan hawaasa tokko keessa jiru calaqqisiisa; Fedhaa(2001:7) “Jiruufi jireenya isaa keessatti uummanni afoolawwan akaakuu adda addaatti fayyadamee, yeroo inni jaalala, gadda, gammachuu, amantii, falaasama jireenyaafi kkf. ibsu nidhageenya. Ofii keenyas miseensota sabichaa waan taaneef, fedhii keenya afoolaan ibsina,” jedha. Akkasumas, aadaafi duudhaa Oromoo ittiin barannuufi ittin barsiifnu qabeenya uummataa isa guddaadha. Kanaafuu, qabeenya kana kan barattootaas taasisuun barbaachisaadha. Fedhaan (2001:15) yaada kana yemmuu cimsu, “Afoolli qabeenya uummataati. Afoolli Afaan Oromoo keessa jiru kan saba Oromoo maraa waan ta’eef, anis ta’ee ati abbummaa keessaa qabna,” jedha. Kanaafuu, barattoonni qabeenya isaanii kan ta’e afoolli sirna barnootaa keessatti seeraan qindaa’ee kitaabilee barnootaa keessatti dhiyaachuu qaba. Barattoonnis gadi fageenyaan baratani faayidaa barbaachisaa ta’e argachuu qabu. Sababni isaa, afoolli seeraan barattootaaf kitaabilee barnootaa keessatti qindaa’ee dhiyaateef taanan: barattootatti kaka’uumsa hora; ogummaa yaada xiinxaluu nigabbifatu; akkasumas, Anderzejewski (1995:18 “Afoolli akkuma barreeffame barnoota keessatti ogummaa waantoota qabatamoo dhaggeeffachuun caasluga, beekumsa hawaasichaaf seenaasaa beekuuf akka gargaaru.” Jechuun ibsa. Kunis afoolli tajaajila barreeffamni kennuun olitti nama tajaajiluu akka danda’u ibsa. Sababni isaas, barreeffama ija qofaan kan agarru yoo ta’u, afoolla immoo dubbiifi gochaan kan hirmaannu waan ta’eef, hubachuuf salphaa ta’a jechuudha. Kanaafuu, afoola bu’aa hedduu qabu kana barattoonni xiyyeeffatanii barannaan afoolarraa gorsa argatanii gammachuun isaanii guddataaf. Akkuma barataa cimaa seenaa, siyaasa, saayinsii hawaasaa, falaasamaafi amantii baratu ofbeekuun muuxannoo jireenyaa keessatti gadheefi gaarii gargar baafachuuf gargaara. Kanaafuu, dhaloonni haaraan amma jiru barnoota faana walsimsiisuun fookloorii yoo barate fooklooriin Oromoo guddachuu danda’a. Kanaaf akka ilaalcha qorataatti wanti qorannoo kanaaf isa kakaase:

- Dhaloonni bara kanaa fookloorii hawaasa isaanii dagachaa jiru yaada jedhu shakkiin waan keessa isaa guuteefidha.

- Aadaa kana keessatti dhalatee,itti guddatee ittiin jiraachaa waan jiruuf gammachuu guddaa waan irraatii qabuufidha.
  - Bara kana keessatti fooklooriin akkuma addunyaattiyyuu iddoo argatee waan jiruuf dhaloonni aadaa isaanii kunuunsanii itti fayyadamuufi qaama birootiif beeksisee faayidaa argachuurratti hir'inni jirajedhee waan shakkeefidha. Kanaaf, qorataan yaada shakkii kana sirreessuuf qorannoo kana gaggesse. Kitaabilee kanarratti namoonni baay'een qorannoo irratti gaggeessuu dhiisuu danda'u jedhee waan tilmaameef qorataan immoo ergaa rakkoo achi keessa jiru hubachurraan kan ka'e seenaa, aadaafi haala jiruufi jireenya hawaasaa hubachisuurratti, akkasumas dandeettii afaanii akka gabbifatan gochuurratti gahaa waan hintaaneef qorataan kun rakkoo bu'uura adda baasuufi yaboo eeruuf fookloorii kitaabilee kanneen keessa jiran sakatta'uu, akaakuuwwan fookloorii adda baasuufi haala fooklooriin itti dhiyaate xinxaaluu gaaffiilee armaan gadii qabatee ka'eera.
1. Akaakuuwwan fookloorii hawaasa keessatti tajaajila kennaa jiran isaan kamtu kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessatti dhiyaatee jira?
  2. Haalli dhiyaannaa fookloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessatti hanqinaalee akkamiitu jira?
  3. Fooklooriin kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessatti argaman silabasiifi qajeelcha barsiisaa wajjin hariiroo akkamii qabu?

1.3. Kaayyoo Qorannichaa

Qorannoon kun kaayyoo lama qaba. Isaanis, kaayyoo gooroofi kaayyoo gooreetti qoodamuun akka armaan gadiitti dhiyaatanii jiru.

1.3.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa fookloorii Oromoo Kitaabilee Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 5-8ffaa keessa jiru sakatta'uudha.

1.3.2. Kaayyoo Gooree

kaayyoo gooroo bu'uura godhachuudhaan kaayyoo gooreen akka armaan gadiitti dhiyaayata.

- Akaakuuwwan fookloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessa jiran adda baasuu;
- Haalli dhiyaannaa fookloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessatti hanqinaalee inni qabu addeessu,

- Fooklooriin kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessatti argaman silabasiifi qajeelcha barsiisaa wajjin hariiroo isaan qaban ibsuu.

1.4.Faayidaa Qorannichaa

Qorannoon kun qaama garagaraatiif tajaajila kennuu danda'a. Isaanis: Kanneen iddoo qorannoon kuni itti argamu Yuunivarsiitii Finfinneetti argatanii dubbisaniif tajaajila kennuu danda'a. Galmi qorannichaa beekumsa aadaa hawaasa keessa jiru beektonni ifa baasanii tajaajilaaf akka oolchan gumaachuu waan danda'uuf kanneen armaan gadii fayyadamoo ta'uu danda'u.

- Namoota gara fuula duraatti fookiloorii Oromoofi mata duree wal-fakkaataa irratti qorannoo gageessuu barbaadaniif ka'umsa ta'uu danda'a.
- Namoota gara fuula duraatti dhimma fookiloorii Oromoo walqabate irratti kitaaba barreessuu barbaadaniif karaa ta'uu danda'a.
- Beektoota gara duraatti sirna barnootaa fookiloorii uummata Oromoo hammachiisanii qopheessuu barbaadaniif kallatii agarsiiftuu ta'uu danda'a.
- Namoota kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa waa'ee fookiloorii Oromoo madaalanii fooyyessaniif yoo Yuunivarsiitii Finfinnee dhufanii dubbisu ta'e madda ragaa ta'uufiidanda'a.
- Namoota akka walii galaatti qophii sirna barnootaa keessatti gama fookiloorii Oromootiin madaalaniif madda ragaa ta'uu danda'a.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Qorannoon bakkaafi qabiyyeen daanga'eera. Bakkaan yoo ilaalamu Naannoo Oromiyaa Godina Shawaa Kibba Lixaa Bulchiinsa Magaala Walisootti Mana Baruumsa Sadarkaa Tokkoffaa Liiban irratti kan xiyyeeffatuudha. Gama qabiyyeetiin yoo ilaalamu bal'inaan kitaabolee barnoota kutaa garaagaraa irratti gaggeessuun nidadda'ama ture. Garuu, qorataan kun humnaafi yeroo qaburratti hundaa'uun qaaccessa fookiloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa qofarratti xiyyeeffate. Dabalataanis, qorataan silabasiifi qajeelcha barsiisaa kutaa 5-8ffaa qofarratti kan xiyyeeffatedha. Sababni isaas, kitaaba barataa, qajiilcha barsiisaafi silabasii kutaalee kanneen biroo sakatta'ee ilaaluuf yeroo hedduu waan fudhatuuf, kan kutaa 5-8ffaa qofarratti xiyyeeffate.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Hanqinni qorannoo kanaa: Dhimma mata duree kanaan kan walqabatu irratti qorannoon gaggeeffamuu dhabuun qaawwa qorannoo kana irratti baneera. Akaakuun fookloorii hedduu waan ta'eef matadureewwaniif hanga diijiitii sadii ol deemuun miidhagina qorannichaa hir'iseera. Bara kana keessa jeequmsi mana baruumsichaatti waan ka'eef odeeffannoo argachuu akka karooratti deemuun hin danda'amne ture. Kana furuuf nuffii malee obsaan adeemsifameera. Ta'us qulqullina qorannoo kanarratti hanqina muraasa fideera.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

Boqonnaa kana keessatti akaakuun fooklooriin Oromoo Kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessa jiran xiinxaluuf ragaaleen nigargaaru jedhamanii fudhataman kutaa saditti qoodamuun dhiyaatanii jiru. Isaanis: Sakatta'a barruu, itti fayyadama fookloorii kitaabilee keessaafi sakatta'a barruu hojii kanaan walitti dhufeenya qabani.

2.1. Fookiloorii

Maalummaa fookiloorii ibsuuf hiika dhaabbataa ta'e tokko kennuun rakkisaadha. Kana irraa kan ka'e beektonni garaa garaa hiika mataa isaanii kennanii jiru. Kanas jecha fookloor jedhu bakka lamatti qooduun hiika mataa isaanii laatu. Kunis 'folk'fi 'lore' jechhu adda baasan. Fkn: William Thom's jechi 'folk' garee hawaasaa walfakkaatani akka ta'eefi jechi 'lore' jedhu immoo qabeenya garee hawaasaa akka ta'e lafa kaa'ee jira. Kunis 'folk'-n gareen hawaasaa qonnaan bulaa barnoota ammayyaa hinqabne akka ta'ee ibse. Dabalataanis, Dundes (1999) "Yaadni 'folk' jedhu kun hawaasa kamiyyuu waan isaan walfakkeessu irraa ka'uudhaan, kanneen gamtaa uuman hundumaa ilaallata." jechuun ibsa. Kanaafuu, akka Dundes jedhutti 'folk' jechi jedhu kun garee kamiifuu hojjeta.

Walitti qabaatti jechi fookiloor jedhu yeroo hundumaa kan dubbatamaa oolu yoo ta'ellee, ibsa ifaafi quubsaa ta'een lafa kaahuun hidanda'amne. Karaa biraa fooklooriin kutaa muuxannoo jireenya hawaasaa kan guyyaa guyyaan raawwatu ta'uu beektonni garaagaraa nidubbatu. Yaada kana kan deeggaru Dorson (1972:17) waa'ee fookiloorii "Folklore is an echo of the past, but at the same time it is also the vigorous of the present." Jechuudhaan fooklooriin calaqqee yeroo darbeefi haala yeroo ammaatiif waan hedduu akka gumaachu ibsa. Yaadni walfakkaataan toora intarneetii irraa argame tokko akkasitti ibsa: "Fokilor is a part of the experience and practice of our every day life. This means that we are all involved in the process of transmitting and performing folklore; even though we may not be aware of it" jedha.

Akka yaada kanaatti waantonni guyyaa guyyaan hawaasa keessatti osoo hinbeekamiin dalagaman hedduu isaanii fookiloorii ta'uu danda'u. Fakkeenyaaf, Meeshaa qonnaa, xiyyoo niqarata, akkasumas irraa deddeebi'ee makmaaksa, hiibboo, weedduu, oduu durii, baacoo, sirbaafi kkf haalaa keessa jiru irratti hundaa'ee yeroo adda addaa itti gargaarama . Gochaafi jecha isaa kana keessatti yeroofi iddoo safuu ykn duudhaa hawaasaa eegee raawwatus niqabaata. Kuni immoo irra deddeebiidhaan kan raawwatuufi dhaloota irraa darbaa kan dhufe fookiloorii Oromoon ta'uu isaa nama hinshakisiisu. Dabalataanis ragaan

kuni fookloorii ibsuun rakkisaa ta'uu isaa sababa waliin Jaalataan (2014) akka itti aanutti ibse;

Folklore generally refers to the body of material, in a variety of forms, that expresses the traditions of a particular culture. There is no clear-cut definition of the term "folklore," mainly because academics of different disciplines study the same material from completely separate perspectives.

Akka yaada kanaatti, fooklooriin karaa garaagaraatiin qabiyyee hedduu kan qabuufi aadaa iddoo murtaa'aa kan ibsudha. Haata'u malee, fooklooriin hiika dhaabbataa hinqabu. Sababni isaas, kallattiin hubannoo qorattootaa gargar waan ta'eefii qabiyyeen fooklooriis bal'aa ta'uu isaati.

2.1.1 Faayidaa Fookiloorii

Fooklooriin faayidaa garaagaraa ofkeessaatii qaba. Fooklooriin faayidaa garaagaraa qabaachuu isaa Georggesfi Jones (1995:314)fi Bascom (1965) akka itti aanutti ibsaniiru;

Through oral literature /folklore/ people can educate or acculturate each other; perpetuate, challenge or modify a groups social norms and values; inform others about the basis for or nature of their culture; reveal or display their identity,traditionality,knowledge,or competence;and entertain or be entertained.

Kunis fooklooriin hawaasa tokko keessatti kallattii hedduutiin akka waa gumaachu mirkaneessa.Fooklooriitti gargaaramee hawaasni walbarsiisa, dudhaa hawaasaa toora qabsiisa, fooyyessa, waa'ee eenyummaa, seenaa addunyaa isaa beeksifata, ittiin bashannanan, walbashannansiisa. Hawaasni bifa 'ammayoomeen' har'a seerawwan, amantiifi siyaasaan walbulchuuf dhakaa bu'uuraa kan tahe, beekumsa fookloorii irra dhaabbateeti. Bifuma walfakkaatuun hayyoonni kunneen (fuula170) irratti itti dabaluudhaan faayidaa fookloorii yeroo ibsan: "It is the case that in folklore implicit world views principles and themes are made explicit," jedhu. Kunis, Fookilooriin hubannaa hawaasa tokkoofi ergaa isaan dabarsuu barbaadan otoo homaa hindhoksiin akka ifa baasu gargaara. Kana jechuun fooklooriin daawitii hawaasni tokko ittin ilaalamu akka tahe agarsiisa. Bascom (1965) faayidaa fookloorii yeroo ibsu," Fooklooriin barsiisuuf, cimsuuf, miliquufi to'achuuf ." gargaara jedhee lafa kaa'a.

Fookloorii keessaa afoolli jireenya hawaasaa keessatti faayidaalee hedduu qaba. Kanneen keessaa isaan ijoo ta'an: madda ragaa qorannooti; meeshaa gita qabsooti; akkasumas waldhabbi namoota gidduu jiru hiikuuf, gumaacha ogbarruutiif, qophii sirna barnootaafi kan kana fakkataniif fayyada. Jiruufi jireenya hawaasaa keessatti afoolli faayidaalee hedduu qabatullee, qorannoo kana keessatti xiyyeeffannoon kennameef akka armaan gadiitti kan taa'e, faayidaa gama barnootaatiin qaburratti. Fakkeenyaaf, afoolli karaa ijoolleen barnoota ittiin qabatan keessaa tokko. Boonsamoo (2005:1-3) "Tokkeen maali? Tokkeen quba'e, Lama maali? Lamaan mucha re'ee Takkaan quba'e jechuun hanga lakkoofsa kudhaniitti taphachiisa." Kana keessa ijoolleen osoo mana baruumsaa hindhaqinis ta'ee erga mana baruumsaa dhaqanii lakkoofsa lakkaa'uu sirriitti baratu. Yeroo baay'ee bifa faaruutiin jedhu waan ta'eef nuffii malee baratu; akkasumas niqabatu. Dabalataanis, Boonsamoon (2007) tapha ijoolleeijoollee waliin taphatan lamaan keessaa tokko gaafataa, tokko immoo deebisaa ta'a. Kan gaafatu, harka isaa keessatti saddeeqa ykn cirracha dhoksee qabachuun meeqa? Yoo jedhu, kan deebisu immoo lamoo, sadoo, loonoo jechuun deebisa. Kana keessa lakkoofsa baratu. Gama biraatiin Televijiiniin Oromiyaa qophii ijoollee keessatti yeroo baay'ee afoolawwan garaagaraa kanneen akka oduu durii, baacoo, sirba, hiiboo, faaruufi kan kana fakkataniin ijoollee bashannanisiisaa barsiisu. Fakkeenyaaf, faaruu faarfataa Phaawuloos ijoollee faarfachiiseen ji'oota waggaafi lakkoofsota tartiibaan akka kaayan barsiisa.

Barattoonni barnoota afaanii keessatti sadarkaa gadiitii calqabanii faayidaalee afoolaa gurguddoo shanan akka hubachaa guddatan gochuun barbaachisaadha. Faayidaaleen afoolaa gurguddoo shanan kanas Jaarraan(2000:169-172) akka itti aanutti ibse;

Afoolli gaaffilee naannoo keenyarraa ka'aniif deebii kenna. Akkasumas eessaa dhuftee ykn madda wantatoota garaa garaarratti deebii kenna. Fakkeenyaaf, gaangeen maaliif hindhalle? Jedhanii gaaffilee kaasan nideebisaf. Cimuufi dabarsuuf: Aadaan uummatichaa dhalootaa dhalootatti cimee darbuu qaba. Hariiroo hawaasaafi amantii amma jiru dhaloota haaraatti dabarsa. To'achuuf: Amaloota hawaasa keessatti badaa ta'an akka balaaleffataniifi amaloota fudhatama qaban immoo cimanii akka itti fufan gochuuf humna qaba. Miliquuf: Jiruufi jireenya nuffisiisaa jalaa gara waan nama boqachiisutti harkifachuuf yaaludha. Addunyaa keessatti wanta namatti hintolleef afoolli fala. Barsiisuuf: Afoolli aadaa uummataa, seera, duudhaa jabaatanii hojjachuu, tokkummaafi kanneen kana fakkaatan barsiisa.

Akka yaada kanaatti, afoolli faayidaawwan kanneen akka gaaffiilee naannoo irraa ka'uuf deebii keennuu, madda wantoota adda addaaf deebii kennuu, aadaan ummatichaa dhalootarraa dhalootatti akka darbu gochuu, dogoggora hawaasaa ittiin sirreessuf, gaariifi yaraa adda baafachuufi duudhaafi safuu hawaasichaa eegani akka jiraatan gargaara.

Mala baruufi barsiisuun ittiin argamuu danda'u keessaa tokko kan ta'e gaaffiifi deebiidha. Ijoolleen wanta naannoo isaanitti adda ta'ee itti mul'ate nigaafatu; maatiinis afoolatti fayyadamuun deebii kennuufi. Fakkeenyaaf, eegeen re'ee maaliif ol garagalte gaaffii jedhuuf Faqqadaan (2008:40-41) akka ibsutti: "Waaqayyo abaareti eegeen re'ee ol soqolamte," jedha. Kanarraa waanti hubatamu gaaffiilee ijoolleen gaafataniif afoolli deebii qabaachuu isaati.

Walumaagalatti, faaydaalee fookloorii hayyoonni armaan olitti kaa'an ibsuu, cimsuu, to'achuu, miliquu barsiisuufi ibsuu barattoonni yoo beekan, afoolawwan barnnoota keessatti dhiyaatan xiyyeeffannaafi hawwiidhaan iddoo guddaa kennaniifii akka barataniif gargaara. Kana jechuun barnoonni afaaniin gama afoolaatiin daddarbu kun ijoollee bashannanisiisaa, dandeettii yaaduu isaanii sirriitti cimsuun barnoota idileetiif isaan qopheessa. Akkasumas, dandeettiiwwan afaanii gurguddoo arfan dhaggeeffachuu, dubbachuu, dubbisuufi barreessuu akka gabbifataniif qooda guddaa qaba. Sirna barnootaa qopheessuu keessattis madda meeshaa barnootaa ta'ee tajaajilli kennus xiqqaa miti. Fakkeenyaaf dubbisa keessatti afoola fayyadamuufi qorannoo saayinsii tokko fayyadamuun walqixa barataa ofitti hinhawwatu. Afoola beekan dubbisiisaa saayinsii afaanii barsiisuun filatamaadha. Gama biraatiinis, waan baratan ykn dhaga'an sammuu barattootaa keessa tursiisuuf afoolli meeshaa guddaadha. Afoolli baay'inaan bifa walalootiin dhiyaata. Kanneen akka mammaaksaa fa'aa immoo dubbii haalawaatti bal'inaan itti fayyadamu. Kanaafuu, bifa walalootiin yeedaloo horatee faaruun dhiyaachuun, dubbii haalawaatti fayyadamuun afoolaa, dandeettii sammuu daa'ima keessa turuu akka qabaatu godha.

2.1.2 Gosoota Fookloorii

Fooklooriin gosa meeqa akka qabu beektoonni yaada mataa isaanii nikaa'u. Kanas amala dhuunfaafi hiika/ibsa/ fooklooriin qabu irraa ka'uun fookloorii bakka hedduutti qoodu. Fakkeenyaaf, Dorson (1972) fokloorii iddoo gurguddoo afuritti qoodee jira. Isaanis: afoola, meeshaa aadaa, duudhaafi aartii sochiiti jechuun ibsa. Wiirtuu Jiildii saddeettaffaa (1999) Encarta Encyclopedia standerd (2004) wabeeffachuun yeroo ibsu, "Foklore can be

expressed as general term for the verbal, spiritual, and material aspect of any culture that are transmitted orally by observation or imitation.” jechuun ibsee jira.

Akka yaada kanaatti, fooklooriin yeroo baay’ee bifa afaaniitiin ykn akkeessuudhaan kan darbu ta’ee, innis waa’ee sirnoota garaagaraa, meeshaalee aadaafi haala jiruufi jireenya hawaasichaa kan ibsudha.

Karaa biraatiin Dundes (1965) waa’ee gosoota fookloorii yoo ibsu, “Afseenaa, durdurii, baacoo, mammaaksa, hiibboo, eebba, arrabsoo, kakaafi huruursuudha.” Jechuun gooda. Tarreeffamni Dundes dhiyeesse kun waan afooleewwan qo’atan ilaalchisee odeeffannoo gaarii kenna. Tarreeffamni Dundes kun akka kanaa gadiitti dhdiyaateera;

Myths, legends, folktales, jokes, proverbs, riddles, chants, charms, blessings, curses, oaths, insults, retorts, taunts, teases, toasts, tongue-twisters, and greeting and leave-taking formulas (e.g., See you later, alligator). It also includes folk costume, folk dance, folk drama (and mime), folk art, folk belief (or superstition), folk medicine, folk instrumental music, (e.g., fiddle tunes), folksongs (e.g., lullabies, ballads,) folk speech (e.g., slang), folk similies (e.g., as blind as bat), folk metaphors (e.g., to paint the town red), and names (e.g., nicknames and place names). Folk poetry ranges from oral epics to autograph-book verse, epitaphs, larinalia, (writings on the walls of public bathrooms), limericks, ball bouncing-rhymes, jump-rope, finger and toe rhymes, dandling rhymes, (to bounce children on the knee), counting-out rhymes, (to determine who will be “it” in games, and nursery rhymes.

Akka yaada kanaatti, fooklooriin dhimmoota garaagaraa kanneen akka qoosaa, mammaaksota, eebbawwan, artii duudhaa, artii sochii qaamaa, ogwalaloowwaniifi haala jireenya hawaasaa bifa himamsaatiin kan dabarsu jechuudha.

2.1.2.1 Aartii Sochii Qaamaa

Artiin sochii qaamaa gosoota fookloorii keessaa isa tokko ta’ee, kan sochii qaamaatiin hojjiirra ooludha. Dorson (1972:4) waa’ee artii sochii qaamaa yeroo ibsu, “Beekumsa hawaasaa ta’een kan gochaan darban ofikeessaatti hammata. Isaanis dhaamsa darbu tokkoratti fuulaan, harkaan, sagalee gadbuusuufi olgaakaasuun kan dubbii caala gochaan mul’atudha. Innis Sochii qaamaa waliin walqabatee gaddaafi gammachuu, bali’naafi dhiphina garee hawaasaa keessatti sochii qaamaa mul’atudha.” Jedha.

Akka yaada kanaatti, aartiin sochii qaamaa ogummaa adeemsa kutaalee qaama garaagaraa sochoosuudhaan haala jireenya hawaasa sanaa dabarsuudha.

Aartiin sochii qaamaa hawaasaa, gosa aartii hawaasa keessaa tokko ta’ee oogummi isaa sochii qaamaan kan mul’atuudha. Akkuma fookloorii gosa biroo aartiin sochii qaamaa hawaasaa, hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti

faayidaa adda addaaf bifa ogummaa guuteen, muuxannoo yeroo dheeraa irraa argateen kan kalaqeedha. Gosni aartii kun kutaa qaamaa jechuunis harka, miilla, mataa, fuula, mudhiifi morma keessaa gara caalu sochoosuun kan raawwatuudha. Kunis taphataan aartichaa afoolicha miidhagsuuf kan taphatuudha (Zarihuun 1992: 25).

Akka yaada kanaatti, taphataan aartii afoola hawaasa keessa jiru miidhagsuuf kutaa qaamaa kan akka harkaa, miilla, mataa, mudhiifi morma sochoosuun kan itti gargaaramu tauu isaati kan mul'isu.

2.1.2.2 Duudhaa Hawaasaa

Duudhaan hawaasaa ummata keessatti umrii dheeraa kan lakkoofsiseefi hawaasni hundi itti waliigalee fudhatedha. Kunis kan hawaasa tokko kessaatti aadaa isaa waliin argamu akka ta'eefi hiika mataa isaa akka qabu beektonni gara garaa hiika mataa isaanii itti kennuun niibsu. Fakkeenyaaf Misgaanuun (2011:18) Fiqadee (1991) wabeeffachuun yeroo ibsu, "Duudhaan dhimmoota amantaa hawaasaa waliin wal qabata." Jedha.

Akka yaada kanaatti duudhaan dhimmoota amantaa hawaasaa wajjin walqabata yeroo jedhu kallattii garaagaraatiin walitti dhufeenya akka qaban mul'isa Duudhaafi dimmoonni amantaa adda adda bahanii walirraa fagaachuu akka hindandeenye mul'isa jechuudha.

Balaay (2007: 91) duudhaa yeroo hiiku "Duudhaan aadaa bakka bu'uu danda'a. Duudhaan adeemsa qophii tokkooti." jedha. W.van Gennep (1960) fi V. Turner (1974) waa'ee duudhaa yeroo ibsan, "Adeemsi duudhaa sadarkaa sadi akka qabu ibsu. Isaanis, yeroo qophii, yeroo sirnaafi sirna booda." jechuun lafa kaa'u. Dorson (1972:3) "Duudhaan hawaasaa gochaafi ogummaa dhuunfaa irra xiyyeeffannaa kan itti godhu hariiroo garee irratti." Jedha. Karaa biraa, ce'umsa sadarkaa kabajaa (Sirna Gadaa, dhaqna qabaa, fuudha fi heeruma), waaqeffannaafi amantaaalee, kabaja ayyaanaa, qoricha aadaafi lakkoofsa baraa hammatamuu danda'u.

Akka yaada kanaatti, duudhaan xiyyeeffannaan isaa sochii dhuunfaa irratti osoo hintaane, sochii gareen taasifamu ta'uu isaati. Sochiin garee kun immoo hawaasa kallattii garaagaraatiin walitti fida. Karaa hawaasni walitti dhufus: karaa kabaja ayyaana garaagaraa, karaa gaa'elaa, karaa amantaafi waaqeffannaa ta'uu danda'a. Kun immoo hawaasni akka walitti dhufee jiruufi jireenya gaggeessu taasisuu irratti gahee guddaa qaba.

2.1.2.2.1 Sirna Fuudhaafi Heerumaa

Akka guutummaa addunyaattis ta'ee, akka haala qabatamaa biyya keenyaatti daa'imman dhalatanii guddatan yommuu umuriin isaanii akka aadaa uummatichaatti gaa'elaaf ga'e

nifuudhu ykn niheerumu. Dirribii (2012:85) akka ibsetti, “Gaa’ela jechuun fuudhaafi heeruma ilma ga’eefi intala geesseeti. Bu’aan gaa’elaas jireenya walgargaaruufi itti fufiinsa diroo (sanyii) namaati.” Jedha. Yaaduma kana Obsan (2010:10) akka itti aanutti ibse;

Marriage is one of the most important institutions in Oromo culture. Abbootii (elders) and members of the community have roles in initiating or preparing the young for the premarriage, while and after marriage responsibilities and chunks (haftee) of events constantly changing and continuing in time under these internally motivated and externally induced factors.

Akka yaada waraabbii armaan oliitti, fuudhaafi heerumni wantoota akka aadaa Oromootti beekamaniifi barbaachisummaa olaanaa qabanidha. Abbootiiniifi miseensi hawaasichaa dhimmoota gaa’elaa keessatti shoora olaanaa taphatu. Kunis dargaggeeyyii osoo hinfuudhiin, yeroo fuudhaafi fuudhaan booda jajjabeessuufi kaka’umsa itti uumu. Kanaafuu cimdiin kunniin dhaabbilee hawaasummaatti makamuun jireenya haaraa akka uumaniif gaheen hawaasaa warreen umuriin jarreen kana duursanii iddoo olaanaa qaba. Yaada kana Dirribiin (2009:269) akka itti aanutti ibse;

Dhuftee gaa’elaa qixaan lafa kaa’uun rakkisaa ta’uu danda’a. Haata’u malee, seera Oromoon dhimma gaa’elaa irratti tumatee ittiin walgeggeessaa ture waan nutti himu qaba. Ijoolleen jajjaboon, ciccimoon akka dhalatanitti ilmi ga’e nifuudha; Intalli geesse niheerumti. Fuudhaafi heeruma irratti jaalaafi waa’ela kadhatanii fuudhaafi heeruma sana mirkaneessu; yommuu ilmi fuudhu, yommuu intalli heerumtu biqila guutuu afaaniin qabsiisanii, abbaa, haati, aanteen eebbisu.

Akka yaada waraabbii kanaan oliitti, uummanni Oromoo dhimma gaa’elaa irratti seera mataa isaa kan tumate akka qabudha. Ijoolleen gaa’elaaf qaqqaban akka fuudhaniifi akka heeruman dubbata. Fuudhaafi heeruma kana keessatti immoo jaalaafi waa’ela kadhatanii fuudhaafi heeruma sana akka gaggeessanidha. Jaalaafi waa’ela kadhatanii fuudhuufi heerumuun kun immoo seeraan gaa’elichi rawwachuu isaa agarsiisa. Sirna kana Balaay (2007:160) akka itti aanutti ibse;

Uummanni Oromoo aadaa gaa’elaa gaarii qaba. Aadaan fuudhaafi heeruma uummata Oromoo marii qeerroofi shamarreen dhuma osoo hintaane, maatii bal’aan dhimma kana keessatti qooda qabaachuu isaaniiti. Akka aadaa Oromootti maatii bal’aan warra fuudhaafi heeruma raawwatu gidduutti firoomni dhiigaa jiraachuufi dhiisuu isaa niqoratu. Akka aadaatti firri walhinfuudhu. Fakkeenyaaf, akka aadaa Arabootaatti ilmaan wasiillanii ykn

durbiin walfuudhu. Aadaa Oromoo keessatti garuu, firri walfuudhuun aadaafi safuu cabsuudha. Kanaaf, dursa hundi kan sakkatta'amu maatiidhaani jechuudha. Aadaa Oromoo keessatti hanga dhaloota torbaa oldarbee walirraa fagaatutti Oromoon walhinfuudhu.

Akka yaada armaan oliitti, Uummanni Oromoo aadaa gaa'elaa gaarii ta'e akka qabudha. Aadaa fuudhaafi heerumaa uummata Oromoo kana keessatti, marii gaa'elaa keessatti irra caalaatti ga'ee kan taphatu qeerroofi shamarran osoo hintaane, maatii akka ta'edha. Marii kanarratti, maatiin qeerroofi maatiin shamarree ga'ee isaan taphatan salphaa miti. Maatiin gara lameenii firoomni dhiigaa jidduu isaanii jiraachuufi dhiisuu isaa qoratanii erga adda baasanii booda gaa'ela kana akka raawwatanidha. Sababni qorannaa kana gaggeessaniif akka aadaa ummata Oromootti firri ykn aantennaan waan walhinfuuneefidha. Kanas gadi fageenyaan erga qoratanii adda baafatanii booda gara gaa'ela raawwachuutti adeemu jechuudha.

Gaa'illi safuu Waaqa birattis ta'e akka aadaa Oromootti kan raawwatu namoota lama gidduutti. kunis dhiira tokkoofi dubartii tokko jidduuttidha. Namoonni kunniinis umurii waggaa digdamii afurii ol kanneen jiranidha. Daangaan umurii gaa'ela ijaaruu kunis sababa mataa isaa qaba. Tokkoffaa, dubartiin otoo hinda'iin dura qaamaanis ta'e yaadaan cimtee daa'ima dahuudhaafis ta'e deessee seeraan kunuunsitee guddifachuudhaaf gahumsa akka horattu nitaasisa. Dhiirris haaluma kanaan bilchinni sammuufi qaamaa akkasumas qabeenyaan ofdanda'ee maatii isaa akka jiraachisuuf umurii gahaan daran murteessaadha (2016:121).

Akka yaada armaan oliitti, Waaqa birattis ta'e aadaa Oromoo biratti gaa'illi safuu qabaachuu isaati. Kunis dhiira tokkoofi dubartii tokko gidduutti akka ta'u agarsiisa. Gaa'ila raawwachuufis umuriin isaanii ga'aa ta'uu akkaqabu agarsiisa. Gaa'ela raawwachuuf yaadaafi qaamaan bilchaachuun barbaachisaadha. Kana yoo ta'uudhaa baatee, waliin jiraachuufis ta'ee mana bulchuudhaaf rakkisaa ta'a yaada jedhu ofkeessa qaba.

Akka Asaffaan (2016:1) ibsetti, “Aadaa Orommoo keessatti fuudhaafi heerumni gosoota adda addaa ofkeessaatii qaba. Isaanis: kennaa/kaadhimmachuu, sokkaa, sabbat-marii (ciisii), butii, aseennaa, dhaala.” akka ta'an ibsee kaa'eera. Dabalataanis, Hussein (2000:214-234) gosootaa fuudhaafi heerumaa Oromoo Arsii garaagaraa ibsee kaa'eera. Isaan keessaas: wal-garaa, aseennaa, hawataa, mambeetoo, gursummeettiifi kkf ibsee jira.

Gaashaawu (2009:1) akaakuu fuudhaafi heeruma Shawaa Kibba Lxaa Aanaa Ammayyaarratti qorannoo gaggeessee iddoo torbatti qoodee kaa'ee jira. Isaanis: kadhatanii fuudhuu, sabbat-marii/kallacha, aseennaa/ol-lixoo, dhaala, abaabbaltii/fedhii, facaagala/sigabaa, butii/gaa'ela dirqii ta'uu isaanii ibseera.

Akka yaada armaan oliitti, aadaa Oromoo keessatti fuudhaafi heerumni gosoota adda addaa akka qabudha. Gosoonni aadaa fuudhaafi heerumaa Oromoo kun maqaa adda addaa yoo qabaateyyuu haalli isaa walfakkeenyaafi walitti dhiyeeya akka qabudha. Duudhaa hawaasa Oromoo keessaa akaakuun sirna fuudhaafi heerumaa akka armaan gadiitti dhiyaataniiru.

A. Hirpha

Hirphi aadaa fudhaafi heeruma Oromoo keessaa isa tokkodha. Hirpha jechuun abbaafi haati gurbaa irraa yoo du'an, firoomni gurbaa, gosti, lammiifi hiriyyoonni isaa gargaaranii kan gurbaa fuusisanidha. Gurbaan yoo umuriin isaa ijoollee ta'ellee, akka qe'een maatii hinbanneef, dafanii gurbaa gargaaranii fuusisu. Akka Huseen (2000:80-82) ibsetti, "Nama rakkatee jiru tokkoof, firri, gosti horii kennaniifiitu gurbichi deegatti akka hingalle godhu. Firoomni waanuma qabaniin gargaarsaan gurbaa bira dhaabbatu. Inni gormsa qabu goromsa, inni jibicha qabu jibicha, inni qarshii qabu qarshii arjoomuun gurbaa bira dhaabbatu." Jedha.

Akka yaada kanaatti, ilma abbaafi haati irraa du'an firoomnifi hiriyyoonni gurbaa bira dhaabbatanii gargaarsa adda addaa taasisuudhaan gaa'ela akka raawwatu kan taasisanidha. Akkasitti gurbaan firootaan, lammiidhaan, gosa isaatiin akkasumas hiriyyoota isaatiin gargaaramee, fuudha jechuudha. Kaayyoon gargaarsa kanaas, qe'een maatii gurbaa irraa du'anii akka hinmancaaneefi gara fuula duraatti gurbaan maqaa maatii isaa akka eeguufi akka waamsisuuf ta'uu isaa agarsiisa.

B. Kaadhimmachuu

Kaadhimmachuun karaalee gaa'elli ittiin raawwatamu keessaa tokko ta'ee, dursa marga ergachuun sana booda mariifi fedhii maatii lameeniin kan raawwatudha. Yaaduma kana fakkaatu, Mabaya (2002:226) "Marriage in Oromo culture is the responsibility of the boys and the girls family rather than being only that of two individuals."

Akkuma waraabbii kanarraa hubatamu, sirna gaa'elaa naqatanii (kaadhimmatanii) fuudhuu keessatti kallattii adda addaan walqorachuufi mari'achuun fedhii maatii gurbaa fuudhuufi warra intalaatiin murtaa'a malee, fedhiin gurbaafi intalaa baay'ee hin mul'atu. Keessattuu immoo fedhiin intalaa kan gurbaa caalaa daangeffamaa dha. Akka Asaffaan (2016:1)

ibsetti, “Kennaan/naqatni walii galtee warra gurbaa fuuduufi intala heerumtu gidduutti ta’erratti hundaa’uun beellama waliif kennanii kan walfuudhani.” Jedha. Akka yaada kanaatti, kaadhimmatanii fuudhuun maatii laamaan gidduutti waliigalteen uumamee, fedhiifi jaalalaan akkasumas marii taasisuudhaan akka gaa’elli raawwatu dubbata.

C. Butii

Gosoota fuudhaafi heeruma aadaa Oromoo keessaa butiin isa tokkodha. Butiin gaa’ela humnaati. Sirni fuudhaafi heerumaa kun fedhii intalaa malee, dirqisiisanii fedhii gurbaa qofarratti hundaa’uudhaan kan raawwatamudha. Adeemsa butii Gaashaawu (2009:36) akka itti aanutti ibse;

Akka adeemsa kanaatti qisaasa’inni qabeenyaafi badii lubbuu irraan dhaqqabsiisu akka laayyootti kan ilaalamu miti. Hawaasa keessattis jibbamaadha. Kabaja gaa’illi qabu safuu waan cabsuuf, gocha kashalabbummaan ilaalama. Bakka warri intalaa araara kennachuu didanitti haaloo cimaa uumuun hidhaafi qe’ee gadhiisuun illee nimul’ata. Jibbi gosa isaanii gidduuttillee niuumama.

Akka yaada kanaatti, butiin sirna fuudhaafi heerumaa jaalala ykn fedhii intalaa malee fedhii gurbaa qofarratti kan xiyyeeffatedha. Dirqiidhaan fuudhuun kunimmoo balaa garaagaraa ofkeessaatii akka qabu agarsiisa. Balaa inni qaqqabsiisus: qabeenya itti dafqanii argatan bittinneessuu danda’a. Lubbuun yeroo malee akka darbuu taasisa. Hawaasa keessatti kabajaafi ulfina akka dhaban taasisa. Iddoo araari bu’uu didetti, Maatiifi gosa lamaan gidduutti haaloon kuufamee badii garaagaraatiif walsaaxiluu danda’an dubbata. Badiin kun immoo mana hidhaatti dabarsanii walkennuu, biyyaa walbaasuufi jibbi gosa isaanii gidduutti bal’achaa akka deemu dubbata.

D. Membeetoo

Gosoota aadaa fuudhaafi heeruma Oromoo keessaa membeetoon isa tokkodha. Membeetoo jechuun obboleettii lamaan fuudhuu jechuudha. Membeetoo kanarratti abbaan gabbara hinyaatu. Seerri cidhaas yoo fedhiin jiraate malee hingaggeeffamu. Akka Huseen (2000:227-229) ibsitti, “Yoo intalli dura fuudhan duutu obboleettii ishee duutee bakka buusanii heerumsiisuudha. Yoo intalli duraan itti heerumsiisanii abbaa warraa ishee jalaatii duute, warri intalaa akka karaafi soddoomni hincinnee jecha intala manatti haftee jirtu kennuuf.” Jedha.

Akka yaada kanaatti, membeetoo jechuun obboleettii lamaan fuudhuu jechuudha. Obboleettii lamaan fuudhuu yeroo jedhu yeroo tokkotti obbolaa dubaraa fuudhuu jechuu osoo hintaane, isheen jalqaba fuudhan yoo duute obboleettii ishee duute sanaa fuudhuu

jechuudha. Kunis kaayyoo mataa isaa qaba. Kaayyoon isaas: firummaan jidduu isaanii jiru addaan akka hincinne jechaaf kana taasisu.

E. Aseennaa

Aseennaan sirna gaa'ilaa aadaa Oromoo keessaa isa tokkodha. Gurbaas ta'ee maatin gurbaa osoo hinbeekiin intalli gurbaa jaalatte fedhii ishiitiin kan itti galtudha. Solomon (2007:291) akka ibsetti, "Aadaa Oromoo keessatti intalli umuriin ishii gaa'elaaf geesse dargaggeessa barbaadde tokko filachuun itti galtu akaakuu gaa'elaati" jedha. Gaa'ela haala kanaatiin intalli gurbaa tokko yoo jaalatte, marga jiidhaa, garbuufi kkf. harkatti qabachuun mana warra gurbaa jaalatee deemuun utubaa cinaa teessi. Yeroo kana jaarsoliin naannoo warra gurbaa waliin ta'uun maalummaa gurbaa jaalatee nigaafatu. Gurbaan yoo hinqabamne ta'eefi umuriin isaa fuudhuuf ga'e, akka itti heerumtu nieeyyamamaaf. Sababiin isaa, akka aadaa sabichaatti intalli aseennaa dhaqxe hinfuudhu jechuun hindanda'amu. kunis durii kaasee kan jiru yoo ta'u, yeroo ammaa kana gara hafuutti deemeera. sababiin isaas intalli gurbaa tokko jaalatee yoo itti galte, hawaasa naannichaatiin akka waan mudaa qabduutti waan fudhatamuuf kabaja hin argattu. Kana malees, gurbaan fuudhu fedhii isaatiin ala waan ta'eef waliigalteefi waldanda'uun jiraachuu keessatti rakkoo ni qabaata.

F. Dhaala

Dhaalli dubartii abbaan mana tokko irraa du'ee kan obboleessi abbaan manaa dhaaludha. Fuudha dhaalaa Huseen (2000:229-232) fi Asaffaan (2016:3) akka itti aanutti ibsani;

Dubartii tokko yoo abbaan warraa irraa du'e obboleessa isaatu yookaan aantee isaatu fuudha/dhaala. Kinis akka aadaa Oromootti manguddootaan marii'atameetu ta'a. Sababiin kun ta'eefis: tokkoffaa, ijoolleen inni irraa du'e sun akka hindararamneef; lammaffaa, bultiin namicha du'ee sun akka hinmancaaneef; sadaffaa, dubartiittiin mataa ishiitiin rakkoofi dararama keessa akka hingalleef ta'a jechuudha. Innis akka mataa isaatti, akka mana isaatti akka ijoollee isaatti ilaalee dhaala jechuudha.

Akka yaada kanaatti, dhaala jechuun dubartiin abbaan warraa tokko yoo irraa du'e obboleessi abbaa warraa kan dhaaludha. Dubartii abbaan warraa irraa du'e obboleessi isa du'ee sun bakka obboleessa isa du'e sanaa bakka bu'ee kan bulchudha. Dhaalli kunis callisee kan raawwatu osoo hintaane, seera mataan isaa kan qabudha. Seerri kunis, akka aadaa Oromootti manguddootaan kan raawwatamudha. Kaayyoon seerri kun

raawwatuufis, dubartiin sun, ijoolleefi qabeenyi jiru akka hinmancaaneefi maatiin sun dararama keessa akka hingalleef kan taasifamudha.

G.Hawataa/Jaldeemtuu

Hawataan gosoota aadaa fuudhaafi heeruma Oromoo keessaa isa tokko ta'ee kan fedhii intalarratti hunda'edha. Akka Huseen(2000:227) ibsetti,"Heerumni hawataa/hawachuu/jaldeemtuu akkuma heeruma aseennaa, fedhiifi marii warra ishee malee, ofumaa kaatee itti kan heerumtudha. Murtiin seera fuudhaafi heerumaa kan ragga'u warratti erganii araarfachuun ta'a." Jedha.

Akka yaada kanaatti, heerumni hawataa akkuma heeruma aseennaa intalli gurbaa jaallatte tokko fedhii isheetiin akkasumas ulaagaa ittiin gurbaa sana jaallatte irratti hundooftee kan itti heerumtudha. Ulaagaa kanas kan kaawwatu intaladha. Fakkeenyaaf, ulaagaa isheen itti gargaaramtu keessaa tokko gootummaa ykn bareedina gurbaa ilaaluudhaani. Araarris kan bu'uu danda'u jaarsolii biyyaa erguudhaan akka ta'e dubbata.

H. Walgaraa

Walgaraan aadaa fuudhaafi heeruma Oromoo keessaa isa tokko ta'ee durba durbaan waljijjiiruudha. Fuudhaafi heeruma walgaraa Huseen (2000:214-222) akka itti aanutti ibse;

walgaraan durba durbaan waljijjiiruudha. Aadaan fuudhaafi heerumaa kun naannoo laga Waabeetti beekama. Naannoo Arsiifi Baaleetti, kofalee, Hasaasaafi Dodolaa ta'uu hinoolu. jedha. Sababni kun ta'eef, gabbarri waan uummata miidheefi hiyyoomseef namni fuudhuu dadhabnaan akka ta'e himama. Kanaaf, obboleessi obboleettii kenna. Karaa biraatiin immoo obboleessi intala kanaa, bakka obboleettiin isaa heerumtee sana obboleettii abbaa manaa ishee fuudha jechuudha. Waljala jijjiiranii fuudhu jechuudha. Yeroo tokko tokko yoo isheen tokko abbaa manaa ishee wajjin walloltee baatee deebi'uu didde walitti hinaafanii hanga lubbuu walbaasanitti ykn walajjeesanitti walbarbaadu jechuudha.

Akka yaada kanaatti, gabbarri waan baay'ee uummata miidheefi baay'ee waan uummata hiyyoomseef, uummanni gara fuudhaafi heeruma walgaraa kanatti seenan. Gabbarri gatii baay'eefi qabeenya humnaa ol nama gaafata. Kanaaf uummanni gara fuudhaafi heeruma walgaraa kanatti akka gargaaramu taasifame. Fuudhaafi heerumni walgaraa obboleessi obboleettii isaa kenneetu, obboleettii soddaa isaa kan fuudhu ta'a jechuudha.

I. Gabbara

Gabbarri aadaa fuudhaafi heeruma Oromoo keessaa isa tokko ta'ee, intala tokko horiin bitachuu jechuun addaan kan fagaatu miti. Gara kaaniin ammoo, intala tokko gabbaranii fuudhuu jechuun, seera fuudhaafi heeruma aadaa Oromoo Arsii keessatti, kan jireenya uummataa irra miidhaa geessise qofaa osoo hinta'iin, kan namoota kumaatamatti lakkaa'aman namummaa isaanii laamshesseefi anniisaa isaanii cabsedha. Dubartoota ammoo kan garboomse jechuun nidanda'ma. Keessumattuu nama bultii hinqabne kan fuudha malee hambisedha. Akka Huseen (2000:113-120) ibsetti, "Gabbarri saamicha seera hinqabne." jedha. Akka Seera Uumamaa (1997:35) ibsutti, namni Isiraa'el tokko Yaaqoob jedhamu intala Raaheel jedhamtu fuudhuuf jedhee abbaa ishee nama Laabaa jedhamuuf waggaa kudha-afur hojii humnaa hojjeteera.

Yaada kanarraa wanti hubatamu gabbarri jiruufi jireenya uummataarratti miidhaa kan geessiseefi kan namoota hedduu fuuha malee hambisee, haamilee isaanii laamshessedha. Dubartoota immoo mirga isaanii kan dhabamsiise jechuun nidanda'ama. Gabbarri humna namaa illee garmalee kan saamuufi bara namaa nyaatee akka nama dadhabsiisudha.

2.1.2.2.2 SirnaGadaa

Ummanni Oromoo aadaa bal'aafi dagaagaa ta'e hedduu qaba. Kanneen keessaa aadaan Sirna Gadaa isa tokko. Akka Asmerom (1973) fi Asaffaan (2003) ibsanitti, "Gadaan aadaa, siyaasa, dinagdee, hawaasummaa kan ofkeessatti hammatudha." jedhu.

Akka yaada kanaatti, Gadaan sirna ittiin bulmaata ummata Oromooti. Oromoon sirna kanatti gargaaramee hawaasa isaa bulcha. Sirni kanatti gargaaramee walsirreessa akkasumas walgaggeessa. Adeemsa sirna Gadaa Fileen (2016:165) akka itti aanutti ibse;

Sirna Buttaa jechuun sirna karaa nagaafi tasgabbii qabuun, waraana ykn fonqolcha aangoo malee, dhiigni nama tokkoo osoo hindhangala'iin seeraafi heera Waaqaa eeguudhaan walharkaa fuudhiinsa aangoo(Sirna Gadaa) raawwachuu jechuudha. Marii kana irratti miseensonni hundi akka hangafummaa isaaniitti waleeganii yaada isaanii kennu. Yaanni gumaa qabu yoo dubbatame, alangaa quwwaasuudhaan yaada bayeessa dubbachuu isaa calaqqisiisu. Adeemsa marii seera haaraa irratti godhamu kun dargaggootaaf bakka itti dubbii dhaggeeffachuu baratan ta'ee tajaajila. Mammaaksa hidda dhalootaafi seenaa isaanii wayitii dubbatamu dhaggeeffachuudhaan irraa baratu. Xumura dubbii irratti namni hunduu yaada isaa gudunfuuf qabxiilee irra darbe ykn irraanfate yaadatee akka ibsu yeroon nikennamaf. Caffichi

seera irratti marii isaa yeroo xumuru, Abbaan Gadaa haaraan sun garee isaa wajjin ummatas bakka bu'udhaan Waaqa kadhatee, eebbisee, keessummoota dhufan geggeessa.

Akka yaada kanaatti, uudhaniifi kan sirni Gadaa sirna karaa nagaafi sirna karaa tasgabbi qabuun aangoo kan walirraa fuudhaniifi kan walii kennan akka ta'e ibsa. Sirna Gadaa kana keessatti waraana walirratti bananii aangoo qabachuun akka hinjirredha. Marii adeemsifamu keessattis hangafaafi quxisuun seera eeguudhaan kan waldhaggeeffataniifi kan yaada walirraa fudhatanidha. Kana keessatti, dargaggoota adeemsa sirna Gadaa barsiisaa akka deemanidha. Caffichi seera irratti marii isaa yeroo xumuru Abbaan Gadaa inni haaraan muudame sun Waaqa kadhatee, uummata galateeffatee akka gaggeessu dubbata.

2.1.2.2.3. Moggaasa Maqaa

Moggaasni maqaa gosoota duudhaa keessaa isa tokko ta'ee, kan bakka wantotaafi uumamaa bu'ee tajaajiludha. Akka Fileen (2016:174-179) ibsetti, "Maqaan wanta tokko ykn wanta adda addaa lubbu qabeeyyiifi lubbu dhabeeyyii, kanneen ijaan mul'ataniifi hinmul'anne kan bakka bu'udha." jedha. Maqaan sababoota adda addaa wajjin walqabsiisuun yookaan mudannoowwan adda addaa irratti hundaa'uudhaan moggaafama. Yaada kana , Danesi (2004:104) yeroo ibsu: "All names have historical and culture-specific meanings, even though today we may no longer be aware of them. Documents reveal that early peoples gave someone a name with a definite knowledge of its meaning," jedha.

Akka yaada kanaatti, namni tokko ykn hawaasni tokko maqaa kan moggaasu callisee osoo hintaane seenaa, mudannoofi beekumsa isaa irraa ka'ee akka moggaasudha. Maqaan lubbu qabeeyyiifi lubbu dhabeeyyii akkasumas, kanneen ijaan mul'ataniifi hinmul'anne kan bakka bu'uu danda'u akka ta'e kan dubbatudha. Fakkeenyaaf, nama, biqiltuu, dhagaa, biyyee, qilleensa, horiifi kkf ta'uu isaa agarsiisa.

2.1.2.2.4. Dhaha Oromoo

Dhahi Oromoo gosoota duudhaa keessaa isa tokko ta'ee, tooftaa ykn mala guyyoonni jalqabbii, dheerinaafi qoqqooddii waggaa tokko ykn ammoo, guyyoota waggaa tokko keessatti argaman tartiiba gabateen kaa'uudha. Akkasumas, kaalandarii jechuun, keessa jiran dhimma hawaasummaa, amantii, daldalaafi bulchiinsaaf akka ta'u mala ittiin qoqqoodaniidha. Qoqqooddiin kunis, kan ta'u, yeroo waggaa tokko keessa jiru maqaalee

kanneen akka, guyyaa, torbaan,ji'atti qooduudhaan ta'a. Adeemsa kana keessatti guyyoonni maqaa mataa isaanii qabu. Qoqqooddiin kunis sochiifi mul'achuu aduu, addeessaafi bakkalcha irratti hundaa'uun kan raawwatamuudha. Akka Fileen (2016:148-150) ibsutti, "Oromoon falaasama isaa keessaa akkaataa marsaa jireenya baraa itti lakkaa'u qaba." Jedha. Dhahi Oromoo naannoofi lakkoofsa hurjiiwwaniifi ji'a (moon) waliin akka walqabatu Asmerom (1973)fi Bassi (1988) akkas jechuun ibsu:" The Oromo have a calendar. The calendar is also used for weather forecasting and divination purposes. Oromo calendar is based on astronomical observation of the moon in conjunction with seven or eight particular stars or star groups called Urji Dhaha (Guiding Stars)," jedhu.

Akka yaada waraabbii kanaatti, dhiha Oromoo jechuun mala qoqqooddii waggaa tokkoo ykn guyyoota waggaa tokko keessatti argaman tooftaa ittiin tartiibaan kaa'an akka ta'e kan dubbatudha. Qoqqooddiin kunis sochiifi mul'achuu aduu, addeessaafi bakkalcha irratti hundaa'uun kan adeemsifamudha. Kana keessatti, Oromoon falaasama isaa keessaa akkaataa marsaa jireenya baraa itti lakkaa'u qaba. Dhahi Oromoo kunis naannoofi lakkoofsa hurjiiwwaniifi ji'a waliin akka walqabatu agarsiisa.

2.1.2.3. Meeshaalee Aadaa

Meeshaaleen aadaa gosoota fookloorii keessaa isa tokko ta'ee, kan hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti bifa aadaatiin itti fayyadamu: meeshaalee hojii harkaa, meeshaalee nyaatni itti bilchaatuufi itti nyaatamu, meeshaaleen hojii omishaa, meeshaalee qabataman, meeshaalee faayaa adda addaa kanneen dibataamaniniif kkf ta'uu danda'a. Namoonni fedhii meeshaafi xinsammuu guuttachuufi dandeettii ogummaa agarsiisuuf jecha kan hojjetan wantoota ijaan mul'atanifi harkaan qabamuu danda'aniidha. Isaaniinis meeshaa aadaa jechuu dandanya. Meeshaan aadaa kan gurraan dhaga'amu ykn kan afaaniin dubbatamurra kan ijaan ilaalamuudha. Isaanis aadaa, amantaafi falasama hawaasa tokkoo kan calaqqisuudha; namoota ilaalchaafi barsiifata tokko qabaniin dhaloota tokko irraa kan itti aanutti bifa ilaalamufi harkaan qabamuutiin qabeenya aadaa darbuu danda'udha. Akka fakkenyaatti yoo fudhanne ijaarsa manaa, dallaa, kuusaa midhaanii, hojii harkaa, mimmiidhagsa meeshaafi manaa, tuulaa, nyaata horii, kkf gooroo kana jalatti ramadamu. Yaada kana kan dhugoomsu: Galassie (1994) akka ibsutti, "meeshaan aadaa , nyaata aadaa, meeshaa manaa, mana aadaa, lafa, meeshaa muuziqaa, meeshaa ittiin of eegan, tulluu, qoricha aadaafi ogummaa mana ittiin ijaaran ta'uu danda'a." jechuun ibsa.

2.1.2.3.1. Hojiiwwan Harkaa

Hojiiwwan harkaa wantoota aadaa keessaa isa tokko ta'ee, kan hawaasni meeshaalee naannoo isaa jiruun itti gargaaramee, muuxannoo mataa isaatiin hojjetee dhimma garaagaraatiif kan oolchatudha. Hojiiwwan harkaa kanneen jedhaman Solomoon (2007:251) akka itti aanutti ibse;

hojiiwwan harkaa kanneen jedhaman kan hawaasni meeshaalee dheedhii naannoo isaatti argamu gargaaramuun, ofii isaatiin itti yaadee kalaquun haala salphaa ta'eefi teekinooloojii naannawa isaatti argamu fayyadamuun yeroo hedduu harkaan oomishaman hammata. Hawaasni meeshaalee kanneen jireenya guyyuu keessatti oomishaalee garaagaraa ittiin oomishuufi fedhiwwan bu'uraa adda addaa ittiin guuttachuuf kan itti fayyadamudha. Kunis akkuma tajaajila garaagaraa qabu, moggaasa garaagaraas niqabaata. Kanneen keessaa muraasni hojii mukaa, hojii waraqaa, rifeensa, gogaa, gaanfa, sibiila, dhagaa, supheefi kkf. maqaa dha'uun nidanda'ama.

Akka yaada kanaatti, hojiiwwan harkaa kanneen jedhaman kan hawaasni meeshaalee garaagaraa naannoo isaatti argamu itti fayyadamuun ogummaa mataa isaatiin hojjetee kan dhimma itti ba'udha. Kanas jireenya isaa guyyaa guyyaa keessatti waan yaada isaa ittiin dhimma ba'uuf akka itti gargaaramudha.

2.1.2.3.2. Ijaarsa Manaafi Qulqullina Isaa

Ijaarsi manaa wantoota aadaa keessaa isa tokkota'ee, hojiiwwan namtolchee ykn Uumaati. Yaada kana Fileen (2016:205) akka itti aanutti ibse;

Ijaarsi manaa hojiiwwan kalaqa namtolchee ykn Waaqtolchee ta'anii seenaa, amantii, falaasamaafi kkf yoomessa adda addaa keessatti kanneen ibsaman ta'ee, kanneen ijaan argamanidha. Hawaasni tokko mana isaa muuxannoofi falaasama isaa waliin walqabsiisee ijaarrata. Muuxannoowwaniifi falaasamni kunniinis, amantii, seenaa, siyaasaafi duudhaalee adda addaa ta'uu danda'a. Jiruufi jireenya Oromoo keessatti, mana guddaa haaturuutii gidoon tokko akkaataafi yoom akka ijaaramu hoodaafi qooda mataa isaa qaba. Oromoon gaafa mana ijaarratu duraan dursa wiirtuu isaa dongorachuuf guyyaa guutuu ta'e milkii ilaallata. Guyyaa guutuu ta'e tokko erga addaan baafatee booda gaafa guyyaa guutuu sanaa mukkeen ulfoo ta'an keessaa kan akka baddeessaa, birbirsaa, araarsaa, ykn ejersaa shan solooloo/sorooro muruudhaan wiirtuu mana sanaa dhaabbata. Haala aadaa uummata tokkoo, haala jireenyaa, haala teessuma lafaafi kkf. bu'ureeffachuun kanneen ijaaraman manneen jireenyaa,

*manneen amantaa, siidaawwan, iddoowwan itti walga'an, bultii beelladootaafi
kkf. maqaa dha'uun nidanda'ama.*

Akka yaada waraabbii kanaatti, ijaarsi manaa hojiiwwaan kalaqaa ta'uu isaati. Kalaqni kun immoo kalaqa namtolcheefi Waaqtolchee ta'anii ijaan kan mul'atanidha. Ijaarsi kunis seenaa mataa isaa, amantii mataa isaafi falaasama mataa isaa kan qabudha. Hawaasni kana waliin walqabsiisee kan ijaarratudha. Uummanni Oromoos, mana yeroo ijaarratu guyyaafi milkii ilaallachuun akkasums, teessuma lafaa adda baafachuun/ilaallachuun akkaataa aadaa isaa irratti hundaa'uun kan ijaarratudha.

2.1.2.4. Afoola

Afoolli gosoota fookloorii keessaa isa tokkota'ee afaaniin dhalootarraa dhalootatti kan darbaa deemudha. Maalummaa afoolaa kun haayyota hedduun kitaabilee garaagaraa keessatti ibsameera. Fakkeenyaaf, Getaachoon (2008:141) akka ibsutti “Afoolli aadaa, duudhaa, seenaafi eenyummaa dhaloota darbee, himaamsa afaaniin dhalootatti kan dabarsuudha.” jedha. Dabalataan Tafariin (1998:157) akka ibsutti: “Afoolli hojii kalaqa sammuu uummataa huccuu miidhaginaa uffatee dha; haala jireenyaafi miidhagina walitti qindeessee afaaniin dhalootarraa dhalootatti dabarsaa ture,” jedha. Haala ibsa hayyoota kanaarraa wanti hubatamu: afoolli kalqa sammuu ilma namaa ta'ee, muuxannoofi beekumsa hawaasni keessa jiru bifa miidhagina qabuun kan dhalootarraa dhalootatti dabarsuudha. Haalli daddarbuu isaa immoo barreeffamaan osoo hintaane afaanin waan ta'eef kan himuufi kan dhaggeeffatu fuulleen walitti haasa'uuni /wajjin weeddisuun, harka rukuchuun, deebii kennuun, jalaa qabuufi kan barbaachisu hunda gochuun. Kunis afoolichi akka ho'u taasisa; afoolli baay'inaan bakka hojiin adda addaa jirutti, iddoo jaarsummaatti, sirna gaa'elaa irratti, iddoo du'a gayiitti, bakka dabootti, sirna amantiin adeemsifamurratti gaggeeffama. Akkasumas, afoolli oduudhaan tokkorraa tokkotti waan darbuuf isa calqaba odeeffamerraa jijjiiramu nimala. Haala kanas Abarraan (1991:86), Wright(2001:p 5) wabeeffachuun yemmuu ibsu: “Oral traditions share the common characteristic of being transmitted spontaneously from one person to another and during this process the original form is lost and the content becomes fluctuating and blurred” jedhu. Itti dabaluun Warquu (1995:42) kitaaba isaa wiirtuu jildii 7 keessatti Finnegan wabeeffachuun akka ibsanitti: “Ummanni bal'aan osoo waan tokko hinbaratin akkanumatti kan kuusee tursiise qabeenyi uummataa ykn hambaan uummataa hundinuu afoola,” jedhu. Haala kanaan egaa afoolli eenyummaafi ilaalcha sabaa haala beekumsaa, seenaafi qarooma uummataa kan agarsiisu mallattoo saba tokkoo saba biraarraa addaan ittiin baasuuf gargaaruudha. Hiikaafi

Alamituunis (2010:74-76) yaad-rimee afoolaa akka ibsanitti: “Ogafaan dubbii afaaniitiin yeedaloon ykn yeedaloo malee kalaqaafi ogummaa dhimma hawaasummaa garaagaraatti xiyyeeffachuun kan darbu danda’u; ogafaan qabeenya hawaasaa gareen adeemsifamuudha,” jedhu. Dabalataanis, Jaarranis(2000:156) “Afoolli calaqqee jiruufi jireenya hawaasaati,” jedha.

Walumaagalatti, yaadota beektotaa bu’uureffachuun waa’ee afoolaa yoo ilaallu: afoolli kalaqa sammuu ilma namaa,dhalootaa dhalootatti kan darbu; muudannoo, muuxannoofi beekumsa hawaasaa karaa miidhagina qabuun kan dabarsu calaqqee jiruufi jireenya hawaasaati.Gama biraatiin afoola kan kalaqus kan itti fayyadamus uummata waan ta’eef afoolli kan uummataati. Kanaafuu,uummanni amma jirus qabeenya hambaan abaabileefi akaakileerraa dhufe kana kunuunsee karaa barnootaa godhachuun ijoolleen akka itti dhimma bahan gochuufi dhaloota dhufuuf dabarsuutuu irraa eegama.

2.1.2.4.1 Amaloota Afoolaa

Afoolli amaloota adda addaa hedduu qaba.Isaan keessaa gurguddoon jijjiramummaa, miidhagummaa, lufummaa, hurrubummaa, yoomeessafi uummatummaa fa’aa yoo ta’an, kanneenis Tafariin(1998:157-158) akka itti aanutti ibse;

Jijjiiramummaa:Waan akaakileerraa akaakayyuutti, Akaakayyu irraa abbaatti, abbaarraa ilmatti afaaniin darbuuf yeroo yeroon jijjiiramaa deema. Jijjiiramni kunis jijjiirama walduraa duuba jechootaa, himootaafi yaadoleeti. Miidhagummaa: Afoolli hojii namni sammuu isaatiin kalaqee, miidhagina ittiuffisee naatoo kaawwachiisee dhiyeessudha.Lufummaa: Afoolli dhaloota tokko qofarratti hindhaabbatu,dhalootarraa dhalootatti daddarba. Hurrubummaa:Afoolli kun sagaleefi weelleen, himuudhaan, sochii yookiinkn gochaan dhiyaata.Amala afoolaa keessaa tokko uummatummaadha. Afoola kan kalaqu, kan itti fayyadamuufi kan dhalootatti dabarsu uummata. Kanaafuu, afoolli leeccalloo uummataati malee hojii nama dhuunfaa miti jedhama.

Dabalataanis Finnegan(1970:2) yaada kenniteen “Afoolli dalagaan kan dhiyaatu sochii qaamaa gocha waliin walqabsiisuun, onnee namootaa rarraasaa akka waliin hirmaatan gochuun kan ittiin dhiyaatudha,” jetti.Getaachonis (2008:141)akka ibsutti: “Afoolli gocha wajjin kan walqabate afaaniin dhalootaa dhalootatti waan daddarbuuf jijjiiramni yaadaa jiraachuu nidanda’a.Yeroo baay’ee gumiidhaan dalagama; waan darberratti xiyyeeffata,”

jedha. Yaaduma kana kan deeggaru Jaarranis (2000:157) “Afoolli bu’aa sammuu gareeti, abbaa dhuunfaa hinqabu, badiidhaaf saaxilamaadha, unkaa salphaa qaba, haala walxaxaa hintaaneen argama; ergaa gadi fagoo ta’e qaba,” jechuun kaa,a.

Akka waliigalaatti yaadota hayyooleen armaan olitti ibsanirraa wanti hubatamu: Afoolli amaloota gurguddoo kanneen ittiin ofibsan kan akka yoomessa, jijjiiramummaa, miidhagummaa, lufummaa, hurrubummaafi uummatummaa qabaachuufi amaloota xixiqqoo kanneen akka hojii garee,qabeenya uummataa, bu’aa sammuu, unkaa salphaan kan dhiyaatuufi qalbii namaa kan rarraasu ta’uudha.

2.1.2.4.2 Akaakuwwan Afoolaa

Afoolli akaakuwwan hedduu qaba. Isaanis akka Getaachoon (2008:141) ibsutti “Eebba, mammaaksa, hiibboo, baacoo, abaarsa, ciigoo, sheekkoo, geerarsa, sirba, tapha ijoollee, faaruufi kan kana fakkaatanii,” jedha. Fedhasaan(2013:34) Okepewho (1999) wabeeffachuun akka akaakuwwan afoola Afrikaa kaa’ettikan saba Oromoos bakka saditti qooda.Isaanis: Seeneffamoota afoolaa, Afwalaloofi Afoolawwan unka gaggabaaboo fa’aa jedhamu,” jedha. Akka yaada kanaatti afoolli gosoota garaagaraa qabaachuu isaa agarsiisa.

2.1.2.4.2.1 Sheekkoo

Sheekkoon gosoota afoolaa keessaa isa tokko ta’ee, kan hawwaasni fedha isaa dhoksaa ittiin ibsatuudha. Hawaasni gaddaafi gammachuu,jaalalaafi jibba qabu, shakkii ta’ee amantaa,gaarummaafi hammeenya ilaalchisee fuulleetti dubbachuu hinbarbaanne horiifi bineensotatti qabachuun kan dubbatudha. Sheekkoon akkanaa kun irra caalaa haamilee namootaa kakaasuufi bashsnnansiisuuf kan tajaajiluudha. Fakkeenyaaf uummanni Oromoo isa sirna bittaa jala jaarraa tokkoo ol tureefi akka fe’etti yaada ofii ibsachuu hindandeenye sheekkoo kanatti fayyadamuun gaddaafi yaada keessa jiru ibsachaa ture. Karaa biraatiin sheekkoon bineensotaa caasaa mataa isaa kan qabudha. Okpewho (1992:95) akka ibsetti, “Sheekkoon bineensotaa caasaa 5 qabaachuu lafa kaa’e.Isaanis: qooddattoonni hiriyyummaa uumuu , waliigaltee uumu waliigaltee cabsuu walqorachuufi hiriyyummaa diigu dha.” Jedha. Sheekkoon bineensotaa Afaan Oromoo keessa jiran hedduun caasaa Okpewho kaa’e kana kan guutaniidha. Sheekkoon kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 5ffaa-8ffaa keessa jiru ulaagaa kana guutuufi dhiisuu qorannoo kanaa boqonnaa 4 keessatti arganna.

2.1.2.4.2.2 Baacoo

Baacoon damee /akaakuu afoolaa keessaa tokko ta'ee, deemsa mataa isaa kan qabuufi durdurii wajjin walitti dhufeenya cimaa kan qabuudha. Haala kana dhugoomsuuf Abarraan (1995:143) akka itti aanutti ibse;

Baacoon durdurii durdurii wajjin walfakkaata. Baacoon akkuma afoolawwan biroo kolfisiisuufi bashannansiisuun dhaamsa faayidaa qabu uummataaf dabarsuufi barsiisuu danda'a; dogoggoraafi rakkina hawwasa keessa jiru ifa baasa; onnee ilma nama cabe supha. Akkasumas, sammuu dhaggeeffataa keessatti dinqii hojjachuun amala yaada namaa jijjiiruufi qalbii fudhachuu danda'a; jiruufi jireenya, abdiifi gammachuu, rakkoofi roorroo, haxxummaafi doofummaa, qaroomaafi wallaalummaa jibbaafi jaalala hawaasa keessa jiru daawwitii ta'ee ifa baasa. Gama barnootatiinis, karaa barnootaa ta'uun nitajaajila. Fakkeenyaaf qalbii barattootaa walitti qabachuuf barsiisaan afaanii, dursa seensarratti barattootatti baacoo himuun boodarrabarumsa guyyaatti seenuu nidanda'a. Kunimmoo barattoota barnootaaf akka dammaqan taasisa.

Akka yaada kanaatti, baacoon faayidaa hedduu akka qabudha. Faayidaa inni qabus: sammuu hojiidhaan dadhabee jiru bashannansiisa. Ergaa faayidaa qabu uummataaf dabarsa. Dogoggora hawaasa keessa jiru ifa baasee kaa'a. Qalbii dhaggeeffattootaa ofitti hawwata. Jiruufi jireenya hawaasaa daawitii ta'ee tajaajila. Barattoota immoo barnootaaf akka dadammaqan taasisa.

2.1.2.4.2.3 Afwalaloo

Afwalaloon amala walaloon kan dhiyaatu ta'ee, afaaniin kan dhalootaa dhalootatti dabareen daddarbaa dhufeedha. Afwalaloo kana beektoonni hedduun unka irratti hundaa'uun bifa adda addaatiin qoodanii jiru. Fakkeenyaaf Ruth Finnegan (1970:11) akka ibsitutti, "Afwalaloon gosa saddeet qaba. Isaanis: "Afwalaloo gaddaa yookiin boo'ichaa, afwalaloo daa'immanii, afwalaloo amantaa, afwalaloo siyaasaa, afwalaloo faayidaalee adda addaa, afwalaloo miiraa, afwalaloo haamileessaa, afwalaloo jajuumsa gootota waraanaati." Beektoonni kaawwan geerarsa, tapha ijoollee, faaruu, sirbaafi ciigoo fa'aa afwalaloo jalatti ramadu.

A. Faaruu

Akaakuwwan afwalaloo keessaa tokko faaruudha. Uummanni Oromoo dhimma garaagaraa keessa isaa jiru faaruun baasee ibsata; wanta jaallatus ittiin faarsee jaja. Kanarraan kan

ka'e faaruun gosa garaagaraa qaba. Kanneen akka faaruu dachee, faaruu loonii, faaruu alaabaa, faaruu amantaalee faaruu Odaafi kan kana fakkaatan. Yaada kana Zawudeen (2001:76) yemmuu cimsu "Uummanni Oromoo loon isaatiin baay'ee beekamoodha. Qabeenyi nama tokkoo illee baay'ina loon qabaniitiin madalama; loon isaatifi jaalala guddaa qaba. Jaalala kanas faaruu addaa addaatti fayyadamuun ibsa; loon isaa nifaarsa." Kunis yeroo qotiisaa, yeroo midhaan dhahaa, yeroo tiksu, yeroo hora geessu, yeroo ateetee bulfatuufi yeroo addaa addaati. Akka ibsa beekaa kanatti Uummanni Oromoo loon isaa baay'ee waan jaalatuuf, iddoo garaagaraatti hojii adda addaa keessatti faaruudhaan loon isaa faarafata. Jireenyi looniin alatti akka hintaaneeff, firri loon isaa caaluuf akka hinjirre faaruudhaan, "Fira maalan qaba simalee, siinan manatti galee" jechuun ibsa. Qabiyyee isaarratti hundaa'ee kan hawaasni ittiin tajaajilamaa jiru gosni faaruu hedduu ta'uu Fedhasaan (2013) ibseera. Isaanis: faaruu hiriyyaa, faaruu biyyaa, faaruu loonii, faaruu daa'immanii, faaruu jaalalaa, faaruu haadhaa, faaruu abbaa, faaruu dachee, faaruu Waaqaa, faaruu booyichaafi kkf. fa'a jechuun tarreesseera. Akka yaada kanaatti, faaruun gosoota adda addaa qabaachuusaati.

B. Weedduu

Weedduun gosoota afwalaloo keessaa isa tokkodha. Akka Asaffaan (2008:22) ibsetti, "Weedduun aadaa Oromoo keessatti beekamaafi jaallatamaadha." Jedha. Akka Asaffaan ibsetti weedduun aadaa Oromoo gosoota adda addaa qaba. Isaanis: weedduu azmaarii, weedduu jaalalaa-Sirba, weedduu gelloo, weedduu da'umsaa, weedduu daboo, weedduu buddeena, weedduu saawaafi weedduu daadhiiti.

2.1.2.4.2.4 Tapha Ijoollee

Taphni ijoollee akaakuu afoolaa keessaa tokko ta'ee, kan ijoolleen taphachuun ittiin bashannaniidha. Ijoolleen kamiyyuu tapha adda addaa hawaasa keessaa argatan lamaafi lamaa oli ta'uun taphachaa yeroo isaanii dabarsu. Yaaduma kana kan gabbisu Bonsaamoon (2005:6-75) akka ibsutti: "Taphni ijoollee gosa garaagaraa hundi seera ittiin taphatamuufi faayidaa akka qabu mul'isuuf, gosa tapha ijoollee kudha lama kaa'ee jira. Isaan keessaa tokko "Meeqoo" kan jedhamuudha. Ibsi tapha kanaaf kenname ganaa keessa cirracha ykn saddeeqa dhokfachuun kun meeqa jedhanii gaafatu; inni deebisuus tokkee, lamee sadee loonoo jechuun deebisa. Loonoo kan jedhamu yoo baay'inni cirrachaa sadii ol ta'e. Haala kanaan taphni taphatamu kun ijoolleen salphumatti lakkoofsa akka adda baafatan, dandeettii waatilmaamuu isaanii gabbifachaa akka deemaniifi bashannansiisuu

dandeessisa. Dabalataan faayidaa tapha ijoollee akka Fedhasaan(2013) ibsetti “Dandeettii afaanii nicimsa, beekumsa bal’isa, seera afaaniti hubachiisa” jedha. Yaada kanarraayyis kan hubatamu, Taphni ijoollee ga’ee afaan keessatti qabuudha.

Gama biraatiin gosootni tapha ijoollee qabiyyee isaa bu’uura godhachuun kutaa garaagaraatti qoodamuu danda’a. yaada kana ilaalchisee Zawudeen (2001:64-72) gosoota tapha ijoollee qabiyyeesaarratti hundaa’uun bakka afuritti qooda. Isaanis: Tapha ijoollee kan gaaffiifi deebiin taphatamu, Tapha ijoollee gareen taphatamu, Tapha ijoollee lakkoofsarratti bu’uuree taphatamufi Tapha ijoollee kan gochaafijechaan hurrubamu jechuun qooda. Haalli kun kan nama hubachiisu taphoonni ijoollonni taphatan gosa qabaachuu isaati.

2.1.2.4.2.5. Afoolawwan Unka Gaggabaaboo

Afoolawwan unka gaggabaaboo kanneen jedhaman afoola kan akka hibboo, mammaaksaa, jechamaafi eebba ofkeessatti hammata.

A.Hibboo

Hibboon akaakuu afoolaa keessaa tokko ta’ee, bifa gaaffiifi deebiitiin kan dhiyaatuudha. Maalummaa hibboo Boonsamoon (2005:84) akka itti aanutti ibse;

Hibboon tapha ijoollee kan waarii ta’ee, erga horiifi bultii biraa naannoo qe’eetti qoqqobanii booda waarii yeroon irbaata ykn yeroon irribaa amma gahutti kan irriba rakkisaa jalaa mukuuf wal baasuuf ittiin walbahaarsani. Hiibboon tapha bohaartii qofaaf osoo hintaane kan beekumsa waliigalaa ittiin horatan, walbarsiisa wantoota addunyaa kanaati.

Egaa yaada kanarraa hibboon tapha ijoollee kan waarii taphatamu ta’ee, ijoollee bohaarsaa, addunyaa fuulduraaf bal’isanii beekuuf jiran walbarsiisuuf ga’ee guddaa kan qabuu ta’uutu hubatama.

I. Faayidaa Hibboo

Hibboon hawaasa keessatti bu’aa heddu qaba. Isaanis: dandeettii afaanii dagaagsuuf, hubannoo guddisuuf, safuu hawaasaa barsiisuufi bashannansiisuu fa’aaf ta’a. Malli ittiin dandeettii afaanii gabbifatanis, ijoolleen hibboo yemmuu taphatan sagaleewwan afaan sana keessa jiru nibaratu; akkasumas, dandeettii dhaggeeffachuufi dubbachuu nigabbifatu. Kana malees, dubbii keessa caasaa afaan sanaas nibaratu; seera haasaas nihubatu. Gama biraatiin, namni kamiyyuu uumama naannoo isaa jiruufi waantoota adda addaa hubachuuf dandeettii ofiisaaf uumamaan kennameef qaba. Dandeettiin kennameef kun hubannoon isaa akka dabaluufti leenjii gaafata. Kanaafuu, ijoolleen dandeettii hubannoo isaanii akka

cimsataniifi hamilee dorgommii akka horataniif afoola ijoollee leenjisuudha. Yaada kana Kabbadaan qorannoo isaa Xiinxala Hibboo jedhu keessatti Beekaan (2015:53) wabeeffachuun “Hiibboon akka dorgommiitti kan dhiyaatuufi dandeettii yaadachuu namaa cimsuuf ilaalchaafi akkaataa itti yaaduu namaa gabbisuuf, akkasumas murtii kennuuf gargaara,” jechuun ibsa. Egaa yaada beekaa kana irraa wanti hubatamu hiibboon miira dorgommii ijoollee keessatti biqilcha; dandeettii waayaadachuufi akkaataa yaaduu ijoollee nigabbisa kan jedhuudha. Safuu hawaasaa barsiisuufis hiibboon gahee guddaa qaba.

Ijoolleen hibboo taphatamu irraa waan hawaasa keessatti jaalatamuufi jibbamu adda baasanii baratu; waan hawaasa keessatti jibbamurraayyis ofqusatu. Hawaasni Oromoo ijoolleen guyyaa guutuu taphatti goranii balleessaa akka hinoolleef tooftaa ittiin to’atan qabu. Fakkeenyaaf, hibboo yoo guyyaa taphatan eegeetu namatti biqila jedhanii sammuu ijoollee keessa waan kaa’aniif, ijoolleen hojii dagatanii taphatti hingorani. Yaada kana yemmuu deeggaru Boonsamoon (2005:89) “Yoo guyyaa hiibbifatan gaafatu namatti baha jedhanii daangessu,” jedha. Kunis kan godhamuuf ijoolleen guyyaa walitti dachaatee osoo hiibbifattuu horiin ykn qabeenyi biraa kan eegaa jedhaman dagachuu waan danda’aniif guyyaa akka hinhiibbifanne dhoowwudhaaf. Dimshaashumatti yoo ilaallu, hiibboon ijoollee safuufi jireenya hawaasaa nibarsiisa. Dandeettii yaadachuufi bilchina sammuu horachiisuurrattis gahee xiqqaa hinqabu. Akka Zawudeen (2001:47) ibsetti haala hiibboon sammuu ijoollee cimsu: “Hiibboo baratan yaadachuudhaan, akka yaadatan maatiin jajjabeeffamuudhaan, muuxannoo hawaasa keessatti horatanirraa hibboo haaraa uumuudhaan, qophii biroorratti hiibboo dhaga’an irra deebi’anii himuudhaan,” jedha. Yaada kanarraa wanti hubatamu shaakallii ijoolleen taasisanirraa sammun isaanii gabbata. Sammuun gabbate immoo barnoota kamiyyuu qabachuu danda’a kan jedhuudha

II. Seera Tapha Hibboo

Hiibboon seera ittin taphatamu kan mataa isaa qaba. Hibboo kan taphatamu nama lama gidduutti. Hibbafataan hiibboo yoo jedhee gaafatu, gaafatamaan immoo hibbakka jechuun dhaggeeffata; eeyyamamaa ta’uu mul’isa. Kan hibbicha wallaale haala ittiin arrabsamuufi haala ittiin arrabsoo jalaa bahuun danda’amu seerri jira. Fakkeenyaaf, kan naannoo Arsii Wasanee (2000:43) akka ibsetti “Hibib hibibsee dallaatti si rakkisee, jaanjoo lafti sii naamartu, akka kal’ee qalibiin kee yaa rarraatu, akka raachaa lafti sitti yaa dhiphattu,” jechuun arrabsoo calqabu jedha. Hiibboon kun baay’inaan namoota umuriin walgitaniin taphatama. Akkasumas galgala waarii erga horiin manatti galanii booda taphatama.

III. Qabiyyee Hibboo

Qabiyyeen hiibboo bakka gurguddaa lamatti qoodama. Isaanis Deebilee hiibboofi Caasaa (Bifa) hibbooti. Isaan kunis yoo ibsaman deebileen hibboo hammana ykn isaan kana jechuun rakkisaa ta'ulleen, isaan gurguddoo ta'an allattiwwan, meeshaalee manaa, biqiltoota, gosa midhaanii, bineeldota, qaama namaa, waantota, qurxummiileefi k.k.f. Hibboon caasaa isaatiin immoo hibboo salphaafi hibboo xaxamaa jedhamuun qoodama. Hibboo salphaan hima tokkoon ykn tokkoo oliin gaafatamanii jecha, gaalee ykn hima tokko qofaadhaan deebii kan argatan yoo ta'u, hibboo xaxamaan hima tokkoon ykn tokkoo oliin gaafatamanii jecha, gaalee ykn hima lamaafi lamaa oliin deebii argatu.

IV. Akaakuu Hibboo

Akka Warquu (1992:127) ibsetti, "Hibboon bakka lamatti qoodama hibboofi hibboonteen jedhama. Hiibboon gaaffiifi deebiiratti hundaa'ee kan dhiyaatu ta'ee, tapha kanarratti kan qooda fudhatan ijoollefi dargaggeeyyiidha," jedhu. Haala ibsa kanarraa hubatamutti deebii hiibboo kennuuf bilchinni sammuu barbaachisaa ta'uudha. Hibboonteen immoo gaaffiifi deebiratti kan hundaa'u ta'ee, maatiifi namoota ganda ollaa jiraniratti hundaa'ee waan dhiyaatuuf maatiifi namoota ollaa jiraatan sirriitti adda baasanii akka baran godha.

B. Mammaaksa

Mammaaksa irratti hayyuulee garaagaraatiin hiikni adda addaa itti kennameera. Sababni isaas itti fayyadamtoonni mammaaksaa galumsa adda addaa keessatti waan itti fayydamaniif. Kanaafuu, Finnegan(1970:393) yemmuu ibsitu: "Mammaaksa salphaatti hiikuun akka hindada'amneefi mammaaksi unka mataa isaa kan qabu, gabaabina, miira mi'aawu kan qabuufi dhugaa ofkeessatti qabachuun fudhatama guddaa kan qabu," jetti. Dabalataanis Bukenya (1994:47) hiika mammaaksaa yemmuu ibsu, "Mammaaksi hima gabaabaa ta'ee, yaada tokko haala namatti toluun gargaaramuun ergaa dabarsuudha; beekumsa yeroo dheeraatiin, dhugaafi hiikaan kan guutameedha. Akkasumas wanta dhokataa tokko ibsuu kan danda'uudha," jedha. Egaa mammaaksi gabaabina isaatiin, qalbii namaa fudhachuu isaatiin, dhageettitti toluufi dubbii cimtuu himuu isaatiin uummata biratti baay'ee jaalatamaadha. Mammaaksi ammuma fedhee yoo gabaabbate, jecha lamaa gadiin hinhimamu. Waa'een irratti haasa'an jiraatu malee hinmammaakamu; itti yaadamee yaada gabbisuuf jecha mammaakama.

Mammaaksa afoolawwan kaanirraa adda kan baasu qabxiiwwan hedduutu jira. Isaanis tokkoffaa mammaaksi afoolawwan kaan caalaa dubbii haalawaa kanneen akka namee,

akkee, bakka bu'ee, ukukkubee fi anyarsee fa'aatti dhimma ba'uun yaada isaa hojiirra oolcha. Yaada kana kan cimsu Finnegan (1970:300) "The figurative quality of proverb is especially striking one of their noticeable characteristics is their allusive wording, usually is metaphorical form" jechuun ibsiteerti. Akka yaada hayyuu kanaatti, miidhaginni mammaaksaaf sababni dubbii haalawaatti fayyadamuudha; keessumaa mammaaksi bakka bu'ee baay'inaan kan gargaaramuudha. Lammaffaa mammaaksi akka afoolawwan kaanii bashannanaaf ykn yeroo dabarfachuuf hinfayyadu. Sadaffaa mammaaksi hurruubaafi weeddisa hinbarbaadu. Akkasumas haala dhimma irratti haasa'amu ykn ergaa darbu faana walqabsiisuun mammaakama malee afaanumatti nadhufteedhaan hinmammaakamu. Gama biraatinis, mammaaksi akka afoolawwan tokko tokkoo qophii yeroofi iddoo murtaa'aa hinbarbaadu. Fakkeenyaaf, sirbi cidhaa yeroo cidhaafi iddoo cidhaatti sirbama; faaruun Ateetee yeroo Ateetee bulfataniifi iddoo Ateetee itti bulchanitti adeemsifama. Haata'u malee, mammaaksi haalarratti hundaa'a waan ta'eef, yeroofi iddoo murtaa'aa hinqabu.

Akkuma afoolawwan kaanii mammaaksis qooddattoota /hirmaattota qaba. Yoo xiqqatee xiqqate mammaaksi namoota lama gidduutti adeemsifama. Yaada kana Wasaneen(2000:7) yemmuu ibsu: "Mammaaksi bakka nameen lamaafi oli jiranitti mammaakama (dubbataafi dhaggeeffataan) jiraachuu qabu; akkasumas, mammaaksi mammaakamu mata duree haasaa waliin walsimuuqaba," jedha. Walumaagalatti, yaada beektotaa kanarraa wanti hubatamu mammaaksi bifa walalootiin kan dhiyaatu, hima gabaabaa ta'een yaada cimaa kan dabarsuufi uummata biratti baay'ee kan jaalatamuudha. Gama biraatiin afoolawwan kaan irraa waanti adda isa godhu: dubbii haalawaatti fayyadamuun qalbii namaa ofitti fudhachuu, haalarratti hundaa'uun ala yeroofi iddoo murtaa'aa dhabuufi sagaleen ala gochaan kan hindarbina ta'uu isaati.

I. Faayidaa Mammaaksaa

Mammaaksi faayidaalee garagaraa qaba. Isaanis himoota gaggabaaban fayyadamuun dubbii ciccimaa dabarsa. Yeroo mammaakamu qalbii nama fudhata. Kanamalees, humnaafi yeroo qusata; dubbii qalbifachiisuuf nifayyada. Gamabiraatiin, namoota wallolan gara gaariitti fiduuf humna guddaa qaba. Hayyoolee hedduun yaada adda addaa mammaaksa irratti kennaniiru. Fakkeenyaaf qorattuun afoolaa Finnegan (1970:412-413) "Namoota waldhaban walitti fiduuf mammaaksi gahee guddaa qaba" jetti. Kunimmoo mammaaksi yaada namootaa isa walirraa fagaate akka walitti deebisu ykn araarsu ta'uu isaa agarsiisa. Dabalataanis, faayidaa mammaaksaa Zawudeen (2001:23-25) akka itti itti aanutti ibse;

Mammaaksi himoota gaggabaaboo garaagaraatti fayyadamuun dubbiiwwan cimaa dabarsuun beekama. Yeroo dubbatamus qalbii namaatti waan toluuf uummata biratti gosa afoolaa baay'ee jaalatamuudha. Iddoo jaarsummaatti namoota walddhaban araarsuuf mammaaksi faayidaaguddaa qaba. Hawaasa keessatti namni mammaaksa beeku tokko nikabajama; iddoo jaarsummaattis niaffeerama. Mammaaksi koobaa dubbiiti. Akkasumas, guddina afaan tokkootiif mammaaksi shoora guddaa qaba.

jechuun faayidaa mammaaksaa addeessa. Yaada kana kan deeggaru Saayiluun (1990:56) “Tajaajilli mammaaksaa waalama tokko dubbii fida; tokko dubbii fixa,” jechuun kaa’a. Dubbii fida yemmuu jedhamu namni keessi isaa baay’ee miidhamee aare tokko hinaraaramu, dubbiis hinkennadhu jedhee yoo dide, jaarsi mammaaksa beeku yemmuu itti mammaaku garaa laafee ykn keessa deebi’ee dubbii kennata. Dubbii fixa yemmuu jedhamu, dhimma walxaxaa ta’ee fala dhabe gara sirriitti deebisa; warra walitti bu’ee araaramuu didu akka araaraman taasisa. Akka waliigalaatti yaada hayyootaa kanarraa kan hubatamu, mammaaksi ergaa bal’aa himoota gaggabaabaan dabarsa; koobaa dubbiiti. Akkasumas soogidda dubbiiti. Kanaafuu, bakka jaarsummaatti baay’ee barbaachisaadha. Dabalataanis guddina afaanii keessatti gahee guddaa kan qabudha..

II. Qabiyyee Mammaaksaa

Qabiyyeen mammaaksaa bal’aadha. Sababni isaas uummatni jiruuf jireenya isaa keessatti wanta qunnamu hedduuf itti fayyadama waan ta’eef. Mammaaksi akkuma akaakuwwan afoola kanneen biroo ilaalcha, falaasama, amanta, abdii, hawwiifi fedhii uummataa kan addeessuudha. Garuu eessatti mammaakamuu akka qabu beekanii itti fayyadamuuf aadaa uummataa beekuun baay’ee barbaachisaadha. Qabiyyeen mammaaksaa kunis gahee mammaaksi hawaasa keessatti kennurratti hundaa’ee moggaaffama. Isaanis: Sofooniyya(1999;14-17) akka ibsanitti “Tuffii, dhugaa, gowwummaa, firooma, wallaalummaa, hiriyyummaa, qusannaa, tooftaa, gamnummaa, hiyyummaa, obsa, haqummaa, gadoo, faallaa, akkeessa, ariiffannaa, carraaqii, kallattii, fakkaachuufi kan kana fakkaatan ta’u” jedhu. Qabiyyeen mammaaksaa Afaan Oromoo kun ergaa dabarsu irratti hundaa’ee kan qoodamu ta’ee, lakkoofsaan baay’eedha. Haaluma kanaan mammaaksa kitaaba barnoota Afoon Oromoo kutaa 5ffaa-8ffaa keessa jiru qabiyyeen isaa maal akka fakkaatu qorannoo kana boqonnaa 4(afur) keessatti ilaalama.

C. Jechama

Jechamni afoola sabni Oromoo baay’inaan itti fayyadamu keessaa isa tokkodha. Afoolli kun hiika ifaafi dhokataa qaba. Akka Getaachoon (2008:148) ibsutti, “Jechamni afoola luga Oromooti. Hasawaa ykn dubbii keessatti yaadawwan ergaa dachaa qabuun luga

Oromoo keessatti fayyadamuun wanta sirritti beekamu,” jedha. Jechamni haasaa mi’eessuu ykn bareechuuf gala. Hiikoleen jechamaatiis qaama kan gubbaarratti hiika ifa ta’een ibsamuufi qaama keessatti immoo hiika dhoksaa kan qabuudha. Jechamni hiika lama qabatee, yoo dhihatellee dubbataan kan dubbateef fedhii isaa gara bareedaa ta’een hiika lammataan/ hiika dhokataan ibsuuf. Hiikni lammaffaan kunis, Wasanee (2000:55) akka ibsutti “Keessa dubbichaata namaaf ibsa. Akkasumas, yaada namaaf cimsa; dubbii iccitii ta’e dabarsa.”jedha. Haala kanaan, ilaalchi jechama irra jiru hiika ifaa irratti osoo hintaanee hiika dhokataarratti ta’a.

D. Eebba

Eebbi akaakuu afoolaa keessaa tokko ta’ee, hawwii gaarii namootaaf ykn qaama biraaf qaban kan ittiin ibsamudha. Wanta gaarii namaaf kennuuf humna kan qabu Waaqayyo waan ta’eef eebbi Waaqa namaaf kadhachuudha. yaada kana cimsuuf akka Getaachoon(2008:141) ibsutti: “Eebba jechuun yaada hawwii gaarii akka qabeenyaa dagaagfatan, akka jireenya hawaasummaa jaalatamaa ta’u namni tokko nama biraatiif hawwu ykn Waaqayyo kadhachuufi jechuudha,” jedha. Eebbi yeroo addaa addaa haala adda addaan kennamuu nidanda’a. Fakkeenyaaf, jalqabaafi xumura mariirratti, fuudhaafi heerurratti, yeroo daa’imman dhalataniifi kan kana fakkaatan irratti nigodhama. Akkasumas, yeroo baay’ee eebbi seera Oromoo keessatti jaarsoliifi hangafootan gaggeeffama. Akka yaada kanaatti eebbi yaada gaarii waliif hawwu akka ta’eefi aadaa Oromoo keessatti jaarsoliifi hangafootaan akka gaggeeffamu agarsiisa.

2.2 Yaaxina Faayidaa

Akka Yaaxina kanaattii fooklooriin faayidaan inni uummataaf qabu maali ? isa jedhu ilaaluun hundarra murteessaadha yaada jedhutu ol aantummaan mul’ata. Akka Bascom (1965) ibsutti, “Fooklooriin faayidaan isaa: ijaarsa kalaqaatti hawaasa tajaajiluu, walitti fiduu, aadaan gidduu galeessummaan akka ijaaramuuf gargaara.” Jedha. Yaaxinni kun gama waanta aadaa akkasumas, gooroowwan fookloorii biroon hojiirra ooluu nidanda’a. Malli faayidaa fookilooriin saba tokkoo akka gadi fageenyaan haala saayinsaawaa ta’een ibsamuuf kan tajaajiludha yaada jedhu ofkeessaa qaba. Akka Yaaxina kanaatti fookilooriin tokko faayidaa isaatiin ala yoo ilaalame hiika qabaachuu hindanda’u; qu’annoon fookiloorii gama faayidaa isaatiin geggeessamuu qaba. Kaayyoon qabiyyeewwan fookiloorii baratamuuf gahumsa dandeettii barnootaafi ga’umsa dandeettii walquunnamtii hawaasummaa gabbifachuudha. Waa’ee afaan barsiisuu ilaalchisee (Strevens,1974) wabeeffachuun Hill (1986:11-12) yemmuu ibsu, kaayyoon Afaan barsiifamuuf dhaloonni

haaraan afaanicha akka meeshaa walii galteetti akka itti fayyadamuuf, saayinsii teknooloojii ammayyaatti akka ittiin ofmadaksuuf, ogummaa aartiifi bashannanaaf ykn fedhii dhuunfaa jireenyaa hojii isaa keessatti akka ittiin ibasatuuf kan gargaaru ta'uusaati. Qorannoon kun yaaxxinaalee (theories) Afaan barsiisuu heddu jiran keessaa Yaaxina Faayidaairratti xiyyeeffata. Akka Yaaxina kanaattii fookilooriin faayidaan inni uummataaf qabu isa jedhu hundarra murteessaadha yaada jedhutu ol aantummaan mul'ata.

2.3 Amalaafi Tooftaa Gilgaalli Fookloorii Keessatti Ittiin Qophaa'uu Danda'u

Gilgaalli fookloorii tokko yoo dhiyaatu kan gidduu galeeffachuu qabu kaayyoo barnootaa sana. Kaayyoo barnootaa galmaan ga'uuf immoo tooftaa itti qophaa'u qaba. Tooftaalee fookloorii keessatti dhiyaatan ilaalchisee Piner (2017:5) akka itti aanutti ibse;

Analyzing: the center of attention is the language of the text. Comparison and contrast: students have to find similarities and differences between two topic-related text. In this case, the meaning is more relevant. Expansion: students have to add certain elements to the text, for instance, what happens after the story finishes? Matching; students are give two groups of items, which they must link taking in to account both syntax and meaning. Media transfer: a text is transformed from one medium to another, for example from poetry to prose or from written to oral. Reconstruction: contrary to 'expansion', students have to remove certain elements from a text so as to make it shorter, though still meaning the same. Replacement: some elements of a text must be replaced with others of the same kind.

Yaada armaan oliirraa wanti hubatamu fookilooriin gilgaalota keessatti tooftaalee garaagaraan dhiyaachuu akka danda'udha. Isaanis: xiinxaluu, waldorgomsiiisuu, bal'inaan ibsuu, firoomsuu, unka tokkorraa unka birootti ceesisuu, irra deebiin qindeessuu, cuunfuufi bakka buusuun isaan gurguddoo akka ta'an ibsa.

Gilgaalonni kitaaba barnoota afaanii keessatti amala itti dhiyaatan niqabu. Amala gigaalonni qaban ilaalchisuun Nuttal (1982) fi Silberstein (1994) yoo ibsan:

1. Gilgaalota afaaniin deebii barbaadan

Gaaffiileen akkasii barattoonni gadifageenyaan osoo itti hinyaadiin waanuma dubbisan salphaadhumatti afaaniin deebisu akka danda'aniifidha. Fookloorii dhiyaateen deebilee argachuu qaban kan ofkeessatti hammatan ta'u. Barattoonnis fookloorii dhiyaate irratti hundaa'uun deebii akka kennan isaanirraa eegama.

2. Gigaalota deebii ibsa dhuunfaa barbaadan

Gilgaalonni akkasii barattoonni jechaafi ibsa mataa isaanii fayyadamuun deebii akka kennaniif taasifamudha. Kana gochuufis yaada fookloorichaa sirriitti hubachuun isaan barbaachisa. Gama biraatiin fookloorii dubbisan keessatti jech ulfaataa, yaadaafi fakkoommii hiika isaan dabarsan osoo hinkutiin waan ibsa barbaachisu itti kennuus kan danda'nidha.

3. Gilgaala deebii galumsaa barbaadan

Gilgaalonni kunneen fookloorii dhiyaate dubbisuun yookaan dhaggeeffachuun yaada ergaa fookloorichaa irratti hundaa'uudhaan haala gaaffichi keessatti gaafatameen walqabsiisuun kan deebiin itti kennamudha. Deebii haala galumsaa hubachuuf qabiyyee gaaffichaafi haala gaaffichi keessatti gaafatame walitti fiduun hubachuu kan barbaadudha. Kunimmoo hubannoo gahaa kan gaafatudha.

4. Gilgaalota madaallii barbaadan

Gilgaalonni akkanaa deebii karaan ittiin argatan madaallii taasisuuni. Gilgaalonni bifa kanaan dhiyaatan xiinxala kan gaafatan yoo ta'u, barattoonni argannoo haaraa akka argataniif kan karaa banudha.

5. Gilgaalota qabatamaan agarsiisuu barbaadan

Gilgaalonni akkanaa deebii karaan ittiin deebisan, haala qabatamaan hawaasa keessatti gochichi itti raawwatu adda baafachuun haala qabatamaa sanaan agarsiisuu kan barbaadudha. Deebii akkanaa deebisuuf haala qabatamaa raawwii gocha sanaa hubachuu waan barbaaduuf ofeeggannoo guddaa barbaada.

2.4. Sakatta'a Barruu Hojii Kanaan Walitti Dhiyeenya Qaban

Fooklooriifi gosoota fookloorii irratti qo'attoonni adda addaa karaa garaagaraa qorannoo gaggeessaa turaniiru. Lanaafis, fooklooriin bal'inaan kan qoratamedha jedhama. Mata duree qorannoo kanaan walfakkaatanii qorannoon dura qoratamee jiru tokko Abdurrahamaan Abdulqaadir (2016) "Qaaccessa Afoolaa Ogummaa Afaanii Gurguddoo Arfan Barsiisuu keessatti" mata duree jedhu keessatti hojjechuun kaayyoolee faayidaa afoola ogummaa afaanii gurguddoo arfan barsiisuu kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa kurnaffaa jedhu keessatti mala qorannoo akkamtaa fayyadamee xiinxaluuf ragaawwan madda jalqabaafi lammaffaatti dhimma bahuun argameen rageeffachuun, afoolli ogummaalee afaanii barsiisuu keessatti gahee olaanaa akka qabu ibsameera.

Walumaa galatti xiyyeeffannoon qorannoo kanaa inni ijoon faayidaa afoolli ogummaawwan afaanii gurguddoo keessatti qabu kan agarsiisudha.

Nagaash Hundeessaa (2008) “Qaaccessaa Qabiyyee Afoola Barnoota Afaan OromooKutaa Salgaaffaa”jedhurratti xiyyeefachuun Addis Ababaatti digirii lammaffaa guuttachuuf qorannoo gaggeesseera. Kaayyoon isaas, akaakuuwwan afoolaa barnoota Afaan Oromoo kutaa sagalaffaa keessa jiru adda baasuufi haala gilgaalonni afoolaa itti qophaa’anni kan giddu galeeffatedha.

Abbabaa Gabbisaa (2010) “Xiinxala Dhiyaannaa Afoolaa Kitaaba Barnoota Afaan Oromoo Keessatti (Kutaa Kudha Tokkoffaafi Kudha-lama Kan Bu’uureffate) mataduree jedhurratti qorannoo digirii lammaffa (MA) Afaan Oromoo barsiisuuf gamisaan guuttachuuf dhiyaate yoo ta’u kaayyoon isaa gooroowwan afoolaa kitaabilee barnoota afaanii keessatti haalakamiin akka dhiyaate agarsiisuudha.

Tokkummaafi garaagarummaan qorannoowwan eeramaniifi qorannoo kanaa, tokkummaa isaan qaban gosa fookloorii keessaa afoolarratti, karaa biraatiin kitaabilee barnoota afaanii irratti xiyyeeffachhunis walfakkeenya qabu. Garaagarummaan qorannoo kanaa wanti isa adda taasisu immoo xiyyeeffannoon isaa sakatta’a fookloorii Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessa jiranirratti kan xiyyeeffatudha.

BOQONNAA SADII: MALLEEN QORANNICHAA

3.1 Saxaxa Qorannichaa

Saxaxni qorannoo akka Addunyaan (2011:63) ibsut, “Waliigala qorannichaa kan to’atu ta’ee, qorannichi maal akka fakkaatuu fi maal irratti akka bu’uureffate agarsiisa. Itti dabalees Addunyaan Cohen, Manionfi Morrison (2005:73) wabeeffachuun yeroo ibsu: “The purposes of research determine the methodology and design of the research” jechuun kaayyoon qoratamuuf malaafi saxaxa isaa irratti murteessaa akka ta’e addeessa. Kanaaf xiyyeeffannoon qorannoo kanaa itti fayyadama Fookiloorii barnoota Afaan Oromoo kutaa 5- 8ffaa Keessatti argaman qaccessuudha waan ta’eef, ibsa qorannoo akkamtaa fayyadame. Saxaxa qorannoo ilaalchisee, Victor (2009:2030) akkas jechuun ibsa: “The research design is plan of action that allows the researcher to know where they came from, where they are and where they are going .” Akka yaada kanaatti adeemsi saxaxa qorannoo karoora hojii qorataan beeku qabu, eessaa akka inni ka’e, eessarra akka jiruufi eessa akka inni ga’u kan murteessudha.

Qorannoo tokko gaggeessuu keessatti kallattiin raawwii qorannichaa maal akka ta’e ibsamuu qaba. Dhimmoonni qorannicha keessatti akka bu’uuraatti qabamuu maal irratti akka xiyyeeffatamuu qaban addaan baasuudhaan beekuun qorannicha haala barbaadameen raawwachuuf gargaara. Qorannoon kun “Sakatta’a akaakuuwwan fookiloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa” kan bu’uureffate waan ta’eef, qorataan qorannoo kana gaggeessuuf mala qorannoo akkamtaatti fayyadame. Sababni isaas, qorannoon kun kitaabilee barataa barnoota Afaan Oromoo keessatti fookiloorii kitaabilaa keessa jiru jechaan ibsu irrattiwaan xiyyeeffatuufidha. Dastaan (2013) Marietjiefi Marieta (2001) wabeeffachuun akka itti aanutti ibse, “Qorannoon qulqulleeffataa gaggeessuuf odeeffannoo kan funaannannu daawwannaa, afgaaffii, dokumentii sakatta’uufi meeshaalee dhag-arguu (audio-visual materials) fayyadamuudha. Akka warra kanaatti meeshaaleen kunniin arfan odeeffannoo qorannoo qulqulleeffataa gaggeessuuf murteessoodha.

Akkuma yaada hayyuu armaan olii kanarraa hubachuun danda’ametti, qorannoo kanaafis mala qorannoo akkamtaa (qulqulleeffataa) ta’ee, karaa odeeffannoo ittiin funaaname sakatta’a barruufi afgaaffiidha.

3.2.Madda Ragaalee

Madda ragaalee jechhuun burqaa deebii gaaffiilee qorannoo tokkooti. Qorannoo tokko gaggeessuuf qaama barbaachisaa ta'erraa ragaalee fudhachuun barbaachisaadha. Maddi ragaalee qorannoo kanaa gosa lamadha. Isaanis: akka adda dureetti kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa (bara 2003) qophaa'ee maxxanfame irraati. Dabalataanis, barsiisota Afaan Oromoo Godina Shawaa Kibba Lixaa Bulchiinsa Magaalaa Walisoo Mana Barumsaa Sadarkaa Tokkoffaa Walisoo Liibanitti kutaa 5-8ffaa barsiisan irraas odeeffannoon dabalataa fudhatameera. Sababni isaas, barsiisonni kitaabilee kanneen barsiisan rakkoolee kitaabilee keessa jiran akka adda dureetti kan beekan isaan waan ta'eefidha. Inni kan biraa immoo dhimmi qorannoo kanaa kan isaan ilaallatu waan ta'eefidha. Kana ilaalchisee Addunyaan (2011:18) “Madda ragaa tokkoffaa qorataan tokko qaama dhimmi isaa ilaallatu bira dhaquun qorannoo isaa kan gaggeessudha.” Jedha. Akka yaada kanaatti qorannoo tokko gaggeessuuf qaama dhimmisaa ilaallaturraa ragaalee funaannachuun barbaachisaafi murteessaa akka ta'edha. Kanaaf qorataan ragaa quubsaa ta'e argachuudhaaf dhimma qaamni isaa ilaallaturraa ragaalee funaannatee qorannoosaa adeemsise.

3.3. Mala Iddattoofi Iddatteessuu

Iddattoon irraawwatamtoota qorannoo irratti adeemsifamu keessaa odeeffannoo qorannichaaf barbaachisu akka kennaniif kanneen filatamanidha. Dastaa (2013:132) iddattoo yoo ibsu, “Iddattoon adeemsa odeef-kennitoota qorannoodhaaf filannee jamaa keessaa dhufan sana akka bakka bu'an kan ittiin taasisnu” jedha. Kanaaf, iddattoo barsiisotaa, qorataan qo'annoo kanaa odeeffannoo barbaachisu argachuuf mala iddatteessuu itti yaadee (Purposive Sampling) fayyadame. Sababni mala kanneen fayyadameefiis barsiisonni jiran baay'ina hinqaban waan ta'eef, itti yaadee barsiisota kanneen irraa odeeffannoo fudhachuuf.

Qorannoon kun kan gaggeeffame akkaataa fooklooriin kitaabilee barnootaa afaanii keessatti itti dhiyaate sakatta'uu ta'uu isaa jalqabarratti ibsameera. Kanumarraa ka'uudhaan kitaabileen barnoota Afaan Oromoo kutaa hunda sakatta'uun si'a tokkotti waan ulfaataa ta'eef, mala iddatteessuu itti yaadeetiin kitaabilee barnoota Afaan Oromoo Kutaa 5-8ffaa bara 2003 maxxanfamanii hanga yoonaatti hojiirra jiran filatamaniiru. Dabalataan kitaabilee kunniin sirna barnootaa, silabasiifi qaajeelcha barsiisaa waliin

ilaalmaniiru. Sababni kitaabileen kutaa kanneen filatamaniif sadarkaa kutaa 5-8ffaa qabiyyeen fookloorii keessatti argamuu qaban waan ta'aniif mala iddatteessuu yaadeetiin filatamaniiru.

Manni barumsaa sadarkaa tokkoffaa naannoo Oromiyaa godinaalee garaagaraafi aanolee hedduu keessatti argamu. Godina kanneen keessaa Godina Shawaa Kibba Lixaatti, Bulchiinsa Magaalaa Walisootti kan argamu mana barumsaa sadarkaa tokkoffaa Liiban Walisoo mala iddatteessuu bakkaan daangessuu filatameera. Sababni isaa manni barumsaa kun naannoo jireenya qorataatti dhiyoo waan ta'eef yeroo gahaa argatee qorannicha gaggeessuuf haala mijeessaaf waan ta'eefidha.

3.4. Meeshaalee Ragaan Qorannoo Ittiin Funaanamu

Qorataan qorannoo kanaaf odeeffannoo quubsaa ta'e argachuudhaaf, meeshaalee odeeffannoo walitti funaanuuf barbaachisan keessaa sakatta'a kitaabilee barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaafi afgaaffii fayyadame.

3.4.1. Sakatta'a Kitaabaa

Barreeffamoonni akka odeeffannoo qorannootti nama gargaaran jiru. Yaada kana Dastaan (2013:131) akka itti aanutti ibse;

Barreeffamoonni akka odeeffannoo qorannootti nama fayyadan hedduutu jira. Isaan keessaa kanneen akka kitaabotaa, xalayootaa, gaazexaa, barruulee adda addaa, waraqaa ragaa, nagahee, ajandaa, qaboo yaa'ii, barreeffama murtii, yaadannoofi kanneen kana fakkaatan ta'uu danda'a. Dookumantoonni kunniin mana kitaabaatti ykn namoota harkatti argamuu danda'u.

Akka yaada kanaatti, barreeffamoonni akka odeeffannoo qorannootti nama gargaaran baay'een jiraachuu isaanii agarsiisa. Kanneen keessaa mata duree qorannoo irratti gaggeessan odeeffannoo argachuun akka danda'amudha.

Adeesmsa qorannoo kanaa keessatti maddi ragaa inni calqabaafi bu'uura ta'e kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa jiranidha. Qorataan kun jalqaba irratti kitaabileen kunneen eessatti akka argamaniifi mana barumsaa kam keessatti akka argaman itti yaade. Isa booda mana barumsaa itti yaada sana deemuun eeyyama gaafatee kitaabilee walitti qabate. Kitaabilee arfan walitti qabate sanneen karoora baafatee tokko tokkoon sakkatta'e. Erga kitaabilee arfan tokko tokkoon sakkatta'ee booda, kitaabilee arfan keessaa yaadota walfakkeenya qaban walitti fiduun tartiibaan qindeessuun kaa'e. Achi keessaa fooklooriifi

akaakuu fookloorii Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessa jiran adda baasuun haala dhiyeenya fooklooriin Oromoo gilgaalota kitaabilee kanneen keessatti qabu ilaalee, adda baasuun sakatta'e. Rakkoolee qabiyyeen fookloorii kitaabilee kanneen keessa jiran sakatta'uun adda baasee kaa'e. Haala itti fayyadama fookloorii kitaabilee kanneen keessa jiran adda baasuun sakatta'e. Qorannoon kun meeshaa xiinxala dokomantii fayyadamuun isaa odeeffannoo afgaaffiin irraa argame gabbisuun mala kana dhimma kan itti bahamedha. Sababiin isaa xiinxalli ragaa waantota darban irraa ka'anii qorachuun filatamaa waan ta'eefidha. Kanaaf qorataan fookloorii Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5- 8ffaa keessatti hammatamanii jiran sakatta'uun qorannoo isaaf fayyadame. Qorataan sakatta'a fookloorii kitaabilee barnootaa Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa bara 2003 ALH maxxanfamanii hojiirra oolaa jiran ka'umsa qorannichaafi yaada beektotaarratti hundaa'uun qophaa'an kan sakatta'amaniifi odeeffannoo qorannichaaf barbaachisu kan walitti qabamedha.

3.4.2. Afgaaffii

Afgaaffiin fuulaafi fuulatti qaama tokko irraa waanta barbaadamu gaafachuu waan ifa hin taane irra deebi'anii hubachuuf nama gargaara. Yaada kana kan dhugoomsu MOE (1999) akka itti aanutti ibse;

The purpose of interviewing is to find out what is in or on someone else's mind. It allow interviewer to do more things to improve the equality of the sinformation required than other method. It also enable to secure depth and detail information. Interview is one of the most popular techniques to meet divers situation (flexibility)and it also provide opportunity to understand non verbal behavior, identity of respondent and allows for greater depth.

Jechuun yaada jechaan hinibsammellee gadi fageenyaan hubachuuf afgaaffiin kan nama gargaaru ta'uu ni ibsa. Kanarraa ka'uun qorataan odeef-kennitootarraa odeeffannoo sassaabbachuudhaaf walitti dhufeenya gaarii ta'e uummatee booda, haala itti gaaffii qorannichaa gaafatu mijeeffate. Akkasitti, gara gaaffii gaafachuu barbaadetti suuta bilisa ta'uun itti seenuun deebii isaaniis deebii bilisa ta'e funaannate. Odeeffannoo afgaaffiidhaan funaanamu osoo gaafachuutti hinseeniin dura kaayyoo qorannichaa ibsuun quba qabsiise. Isa booda, gaaffiilee sirriitti qopheessuun tartiibaan gaafatee, odeef-kennitootarraa deebii argamu sirriitti dhaggeeffachuun qabxiilee ijoo ta'an barreeffachuun odeeffannoo qabate. Erga gaaffii gaafatee deebii argatee booda, yaada isaanii simachuun galata kennuun raawwate. Sababni afgaaffiin barsiisaa wajjin taasisuun filatameefiis, akkaataa fooklooriin kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessatti itti dhiyaaterratti yeroo barsiisan

waan akka hanqinaatti isaan quunnamuun hubatanirratti odeeffannoo dabalataa akka kennaniifidha. Kanaafuu, afgaaffii qorannoo kanaaf barbaachisu barsiisota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa barsiisan mana barumsa sadarkaa tokkoffaa Liiban Walisoo Afaan Oromoo barsiisan arfan bifa akkayyootiin filate. Barsiisonni kun muuxannoo isaan qaban giddu galaan muuxannoo waaggaa 30 kan ta'anidha. Barsiisonni kun itti dhiyeenyaan waa'ee kitaaba barnootaa barsiisuun fookloorii Oromoo kitaabilee keessa jiran qaama beeku keessaa hangafni barsiisaadha. Qorataan kunis, fiixaan ba'iinsa qorannoo isaatiif ragaa quubsaa ta'e argachuuf barsiisota kanneen filate.

3.5. Adeemsa Funaansa Odeeffannoofi Qaaccessa Ragaalee

Mata duree kana jalatti haala ragaan odeeffannoo kennitoota irraa itti funaanamu, adeemsa hiikni itti kennamuufi akkaataa itti qaacceffamutu qindaa'ee dhiyaate. Qorataan kaayyoo qorannoo kanaa galmaan ga'uuf, akaakuuwwan fookloorii Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessa jiran gahee akkamii akka qaban xiinxaluuf meeshaa funaansa ragaalee kan akka sakatta'a dokamentiifi afgaaffii fayyadamee odeeffannoo sassaabuun qorannoo adeemsise. Kunis deeggartoota nama afur waliin ta'amee bifa itti aanuun hojjetame. Jalqaba sagantaa qopheeffachuun sakatta'iinsi dokomantii taasifame. Itti aansuun, afgaaffiin madda ragaa duraa irraa kallattiin taasifame. Dhumarratti odeeffannoo afgaaffiin argame gabbisuuf xiinxalli dokomantii adeemsifamee yaada beektotaatti deeggaramee dhiyaate. Dabalataan jijjiirama fooklooriin Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessatti ga'ee qaban irratti mul'atuufi gara duraatti maal ta'uuf akka deeman akeekuudha. Qorannoo gaggeessuuf wantoota barbaachisan keessaa tokko funaansa ragaati. Malleen qorannoofi meeshaaleen raga ittiin funaanamu bifa qorannichaafi gosa raga barbaadamu sanarratti hunadaa'a, Kanumarraan kan ka'e ragaalee adda addaa walitti qabachuuf sakatta'iinsi dokomantiifi afgaaffii qorannoo kanaaf barbaachisaa ta'uu qorataan itti amaneera.

3.6. Tooftaafi Mala Qaaccessa Ragaalee

Ragaan bifa oliitiin funaaname duraan dursee akka walfakkeenya yaadaatiin gurmeeffame. Itti fufee duraaduuba raawwii isaanii bifa eegeen mata duree gurguddaafi xixiqqaatti caccabanii akka hiika sirrii laachuu danda'anitti tarreeffamanii ragaa yaada beektotaa waliin deeggaramanii qaacceffaman. Qorannoo mala akkamtaa keessatti odeeffannoon argamu lakkoofsaan osoo hintaane jechootuma odimtootaan akka ibsamu Cresswell (2009:195) barreesseera. Kanaafuu, ragaaleen qorannoo kana keessatti afgaaffii hincaaseffamnee xiyyeeffatamaa irraa argame gosa qorannoo ibsaatti fayyadamuun

jechootaan ykn yaadaan ibsame. Yaada kanarraa ka'uudhaan odeeffannoo argame bifa yaadannoon erga walitti qabamanii booda gara barreeffamaatti jijjiirame. Barreeffamni kunis, irra deebi'uun erga ilaalamee booda qaaccessaaf akka tolutti qindaa'ee dhiyaate.

Bu'aawwan qorannoo kanaa argachuuf ragaalee qaaccessuun dirqamaafi barbaachisaadha. Qorataan kunis meeshaalee funaansa ragaa sakatta'a dokomanttiifi afgaaffii barsiisota irraa argame sana irraa mala akkamtaatiin qaaccessesse. Ragaalee deebii gaaffiilee banaa irraa argaman jechaan ibsi kan kennamedha. Dabalataanis, akaakuuwwan fookloorii Oromoo boqonnaalee kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessatti argaman erga sakatta'amanii booda kaayyoolee gooreerratti hundaa'uun ibsiifi hiikni itti kennamuun qaaceffamanii dhiyaataniiru.

Erga kitaabilee arfan tokko tokkoon sakatta'ee booda, kitaabilee arfan keessaa yaadota walfakkeenya qaban walitti fiduun tartiibaan qindeessuun qaaccessesse. Akaakuuwwan fookloorii Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessa jiran adda baasuun haala dhiyeenya fooklooriin Oromoo gilgaalota kitaabilee kanneen keessatti qabu ilaalee, adda baasuun tartiibaan kaa'uun qaaccessesse. Rakkoolee qabiyyeen fookloorii kitaabilee kanneen keessa jiran sakatta'uun adda baasee kaa'ee qaaccessesse. Haala itti fayyadama fookloorii kitaabilee kanneen keessa jiran adda baasuun qaaccessesse. Qorannoon kun meeshaa xiinxala dookimantii fayyadamuun isaa odeeffannoo afgaaffiin irraa argame gabbisuun mala kana dhimma kan itti bahamedha. Sababiin isaa xiinxalli ragaa waantota darban irraa ka'anii qorachuun filatamaa waan ta'eefidha. Kanaaf qorataan fookloorii Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5- 8ffaa keessatti hammatamanii jiran kan akka duudhaa hawaasaa, wantoota aadaa, afoolaafi afoollan unka gaggabaaboo akkaataa gabateerratti tariibaan dhiyaatee jirun, akkaataa tartiiba isaa eegeen qaaccessesse.

3.7. Haala Qindaa'inaafi Qaaccessa Ragaalee

Qorannoon qoratamu kun boqonnaa shanitti qoodamee kan dhiyaatedha. Boqonnaa isa jalqabaa keessatti seenduubee, ka'umsa, kaayyoowwan, faayidaa qorannichaa, daangaafi hanqina qorqnnichaatu dhiyaate. Boqonnaa lammaffaa keessatti sakatta'a barruu yaada hayyoonni yaadrimee fookloorii irratti jiru, yaaxinaafi qorannoo walfakkaatu fookloorii ilaalchisanii ibsuutu dhiyaate. Boqonnaa sadaffaan mala, madda ragaalee, meeshaalee funaansa ragaafi mala iddatteessuu keessatti dhiyaate. Boqonnaa arfaaffaa keessatti odeeffannoon qorannichaaf kitaabilee barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessaa fookloorii funaanaman kutaa kutaan kanneen kitaabilee keessa jiran akkaataa

meeshaalee funaansa raga irratti hundaa’uun haaluma boqonnaa keessatti argamaniin gosa gosaan walitti qabamuun gaggeeffame. Sana booddee, akkaataa odeeffannoo meeshaalee funaansa raga irraa argame irratti hundaa’uun mala akkamtaa fayyadamuun qaacceffamaniiru.

Tooftaa qaaccessa ragaalee qorannoo kanaa keessatti qorataan kan fayyadame mala akkamtaa yoo ta’u, ragaalee sakatta’a dokamentiifi afgaaffiidhaan argaman kana ibsa irratti kennuun kan sakatta’amedha. Kinis jalqabaa hanga dhumaatti haala boqonnaa boqonnaatiin jiran adda bahanii jiru. Kanatti aansuun odeeffannoo argame mala akkamtaatti gargaaramuun qaacceffamanii booda kan kutaa 5-8ffaa walbiratti fiduun odeeffannoon argaman kan qindaa’aniidha. Boqonnaa shan jalatti cuunfaa argannoofi yaboo dhiyeessuun qorataan kun qorannoo isaa xumure.

BOQONNAA AFUR: RAGAA QAACCESSUU

Boqonnaa kana jalatti odeeffannoowwan qaaccessa kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa gabatee armaan gadii keessatti funaanamaniifi haala gosoota fookloorii tartiiba isaaniitiin kitaabilee keessaa sakatta'uun irratti hundaa'uun kan gaggeeffamanii, afgaaffii barsiisota iddattoo filatamanii irraa argamanitu tartiibaan dhiyaate.

4.1. Ibsa Gabaabaa Waa'ee Kitaabilee Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 5-8ffaa

Kitaabileen barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa bara 2003 maxxanfamanii barnootaaf akka dhiyaatan kan ta'edha. Kitaabilee kanneen boqonnaaleefi fuula mataa mataa isaanii kan qabanidha. Kutaa 5ffaan, boqonnaa 26fi fuula 86; kutaa 6ffaan, boqonnaa 25fi fuula 84; kutaa 7ffaan, boqonnaa 24fi fuula 108; akkasumas, kutaa 8ffaan, boqonnaa 24fi fuula 107 kan ofkeessaa qabudha. Kitaabilee kanneen keessatti fooklooriin dhiyaatanii jiran tokkoffaa, duudhaa hawaasaati. Duudhaa hawaasaa keessaa sirna fuudhaafi heerumaatu dhiyaatee jira. Isaanis: hirpha, kaadhimmachuu, butii, membeetoo, aseennaa, dhaala, hawwata/jaldeemtuu, walgaraafi gabbaradha. Duudhaa hawaasaa keessaa kan biraa sirna Gadaa, moggaasa maqaafi dhaha Oromooti. Wantoota aadaa keessaa hojiiwwan harkaafi ijaarsa manaatu dhiyaatee jira. Afoola keessaa: sheekkoo bineensotaa, baacoo, afwalaloofi tapha ijoolleetu dhiyaatee jira. Afoollan unka gaggabaaboo keessaa immoo hibboo, mammaaksa, jechamaafi eebbatu dhiyaatee jira. Isaanis akka armaan gadiitti kutaa kutaadhaan, gosa fooklooriitiin akkasumas, boqonnaa boqonnaatiin gabatee armaan gadii keessatti adda baafamanii dhiyaatanii jiru.

Kutaa	Gosa Fookloorii	Boqonnaa
5	Afoola	
	Sheekkoo bineensotaa	24
	Baacoo/qoosaa	26
	Afwalaloo	22, 26
	Tapha ijoollee	1
	Hibboo	26
	Mammaaksa	24, 26

	Wantootaa Aadaa	
	Hojiiwwan harkaa	8
	Ijaarsa manaa	10
6	Wantootaa Aadaa	
	Hojiiwwan harkaa	15
	Afoollan Unka Gaggabaaboo	
	Hibboofi mammaaksa	23
	Eebba	10
7	Duudhaa hawaasaa	
	Sirna fuudhaafi heerumaa	8
	Dhaha Oromoo	8
	Afoola	
	Afwalaloo	21
	Afoollan unka gaggabaaboo	
	Hibboofi mammaaksa	22, 23
8	Duudhaa hawaasaa	
	Moggaasa maqaa	1
	Sirna Gadaa	8
	Afoola	
	Sheekkoo bineensotaa	11
	Afwalaloo	21
	Afoollan unka gaggabaaboo	
	Hibboofi mammaaksa	14
	Jechama	20,22

4.2.Sakatta'a Fooklooriiwwan Kitaabilee Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 5-8ffaa Keessa Jiran

Adeemsi qacceffamaa ifa akka ta'uuf yaanni gosoota fookloorii Oromoo kitaabilee barnoota Afaan Oromoo Kutaa 5-8ffaa keessa jiran akka armaan gadiitti tartiibaan qaacceffamaniiru.

4.2.1. Duudhaa Hawaasaa

Duudhaan hawaasaa ummata keessatti umrii dheeraa kan lakkoofsiseefi hawaasni hundi itti waliigalee fudhatee kan ittiin jiruufi jireenyasaa ittiin gaggeessu ta'uusaa boqonnaa lammaffaa keessatti bal'inaan ibsameera. Kunis kan hawaasa tokko kessaatti aadaa isaa waliin argamu akka ta'eefi hiika mataa isaa akka qabu beektonni gara garaa hiika mataa isaanii itti kennuun ibsaniiru. Duudhaan hawaasaa gochaafi ogummaa dhuunfaa irra xiyyeeffannaa kan itti godhu hariiroo garee irratti.

4.2.1.1.Sirna Fuudhaafi Heerumaa

Fudhaafi heerumni gosoota aadaa Oromoo keessaa isa tokko ta'uun isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Uummata Oromoo biratti fuudhaafi heerumni iddoo guddaa, kabajaafi ulfina kan qabudha. Akka aadaa Oromootti fuudhaafi heerumni gosoota hedduu ofkeessaatii qaba. Isaanis: hirpha, kaadhimmachuu, butii, membeetoo, aseennaa, dhaala, hawataa/jaldeemtuu, walgaraafi gabbaradha. Kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa jiran keessaatti gosoota aadaa fuudhaafi heeruma Oromoo yaada beektotaa garaagaraarraa sakatta'amee ibsaafi hiika isaa waliin kaa'ameera. Gosoota fuudhaafi heerumaa aadaa Oromoo kanas qorataan akka armaan gadiitti tokko tokkoon tartiibaan qaaccesseera.

A. Hirpha

Hirphi aadaa fudhaafi heeruma Oromoo keessa isa tokko ta'uu isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Hirphi abbaafi haati gurbaa irraa yoo du'an, firoonni gurbaa, gosti, lammiifi hiriyyoonni isaa gargaaranii kan gurbaa fuusisanidha. Gurbaan yoo umuriin isaa ijoollee ta'ellee, akka qe'een maatii hinbanneef, dafanii gurbaa gargaaranii fuusisu. Akkuma jechicha irraatii hubatamuu danda'utti, hirpha jechuun gargaarsa jechuudha. Nama rakkatee jiru tokkoof, firri, gosti horii kennaniifiitu gurbichi deegatti akka hingalle godhu. Firoonni waanuma qabaniin gargaarsaan bira dhaabbatu. Inni gormsa qabu goromsa, inni jibicha qabu jibicha, inni qarshii qabu qarshii arjoomuun gurbaa bira dhaabbatu. Akkasitti gurbaan firootaan, lammiidhaan, gosa isaatiin akkasumas, hiriyyoota

isaatiin gargaaramee, fuudha jechuudha. Kaayyoon gargaarsa kanaas, qe'een abbaa gurbaafi haati gurbaa irraa du'anii akka hinmancaaneefi gara fuula duraatti gurbaan maqaa maatii isaa akka waamsisuufidha. Gurbaan ijoollummaa yoo qabaatellee, qe'een warra gurbaa akka hinmancaaneef jecha firoonni, gosoonnii, lammiifi hiriyyoonni gurbaa dafanii gurbaa tumsanii kan fuusisanidha. Gurbaanis, gargaarsa lammiitiin erga fuudhee booda, qe'ee warra isaa cimsee qaba. Akkanatti gurbaan mana ijaaree maqaa warra isaa waamsisa jechuudha.

B.Kaadhimmachuu

Gosoota aadaa fuudhaafi heerumaa aadaa Oromoo keessaa kaadhimmachuun ykn durba dubbachuun isa tokko ta'uun isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Durba dubbachuun walii galtee warra gurbaa fuudhuufi intala heerumtuu gidduutti ta'erratti hundaa'uun, warri gurbaa warra intalaatiin walii galanii, gabbara barbaachisu akka waliigaltee isaaniitti kaffalanii, guyyaa beellama waliif kennanitti kan walfuudhan jechuudha. Sirna kadhatanii fuudhuu keessatti, warri ilmaa manguddoota marii'atu. Manguddoonni kunis warra intalaa dhaquudhaan haadhaafi abbaa intalaan "Margaan deemnaa, jifuun deemna intala keessan geessuu ilma keenya ga'eef nuuf kennaa" jechuun kana si'a sadii irra daddeebi'anii gaafatu. Warri intalaa ammoo "Firaan marii'annee yoo dhugaan isinii kennisiise isiniif kennina." Jedhuun. Yeroo kana guyyaa walii beellaman sanatti jaarsoliin irreessaafi buna qabatanii dhaqanii waliigaltee uummatu. Adeemsuma kanaan jaarsoliin beellama qabameefii deddeebi'uudhaan adeemsa sirreeffatanii yeroo cidhaa qabatanii wantoota guutamu qaban guuttatanii, sirna gaa'elaa kan itti raawwatanidha.

Sirni gaa'ila naqatanii/kaadhimmatanii fuudhuu kallattii adda addaan walqorachuufi fedhii maatii gurbaa fuudhuufi warra intalaatiin kan murtaa'u ta'ee, beellama walii qabanii kan walfuudhan jechuudha. Kadhatanii fuudhuun sirna boonsaa dhiibbaa tokko illee kan hinqane ta'ee, dhalootarraa dhalootatti kan darbaa jiraatudha. Qaroominni bara ammaa dabalaa deemu baadiyaattis ta'ee magaalatti beekkamtii argachaa kan deemudha. Sirnoota kamiyyuu caalaa walqixxummaan koorniyaa kan keessatti mul'atudha. Qophiin isaa akkaataa humnaafi haala qilleensaatti hirmaachisaa kan ta'edha. Ilaafi ilaameen kan keessatti mul'atu ta'ee, misirroo lamaaniifi maatii lamaaniif kabajni guddaan kan taasifamudha. Qorannoo dhiigaa nitaasifama. Durbummaan ulfina ta'uu isaa sirnicha keessatti niilaalama. Kaadhimmatanii/naqatanii fuudhuun maatii lamaan biratti, warra walfuudhan lamaan biratti, hawaasa biratti jiruufi jireenya gaa'ila lamaanii biratti

akkasumas ijoollee dhalatatan birattillee ulfinaafi kabaja guddaa kan qabuufi gammachiisaa ta'usaatu hubatama.

C.Butii

Gosoota aadaa fuudhaafi heerumaa Oromoo keessaa butiin isa tokko ta'uu isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Butiin gaa'ela humnaati/dirqiiti. Yoo warratti ergannaan warri didan, yoo intalli gaafatamtee didde, yookaan immoo sababa adda adaatiif mi'a naqata gurbaa lafa keessee kan biraatti heerumuuf kan jedhu oduun yoo qilleensa'e filannoon jiru tokko butiidha. Butiin kun yaada intalaatiin yoo ta'e reebichi nisalphataaf. Yoo butiin kun fedha ishee duuba dirqamaan ta'e garuu hamma malee reebanii fuudhanii galu. Akka isheen hiniyyineef, jabeessanii ukkamsu. Yeroo isheen qilleensa dhabinaan wixxirfattu, nu harkaa ba'uuf akkas godhatti jedhanii reebichaafi ukkaamsaa itti jabeessu. Durboonni baay'een akka kanatti du'uun isaanii waan beekamudha. Sirni fuudhaafi heerumaa kun fedhii intalaa malee, dirqisiisanii fedhii gurbaa qofarratti hundaa'uudhaan kan raawwatamudha. Akka adeemsa kanaatti qisaasa'inni qabeenyaafi badii lubbuu irraan dhaqqabsiisu akka laayyootti kan ilaalamu miti. Hawaasa keessattis jibbamaadha. Bakka warri intalaa araara kennachuu didanitti haaloo cimaa uumuun hidhaafi qe'ee gadhiisuun illee nimul'ata. Jibbi gosa isaanii gidduuttillee niuumama.

Yaada kana adeemsa dirqiidhaan fuudhuu kana keessatti kabaja gaa'illi qabu safuu hawaasaa waan cabsuuf gocha kashalabbummaan kan ilaalamudha. Gosti gaa'ila kanaa humnaan waan ta'eef rakkoo gurguddaan maatii lamaan gidduutti akkasumas, lammii isaanii gidduutti uumamuu danda'a. Kanarraan kan ka'e xiinsammuun isaanii nituqama. Xiiqiifi gadoon guutamu. Kanaafuu, gaa'illi isaaniis bir'achuun guutama. Butiin faayidaa isarra miidhaan isaa waan caaluuf, hamma oolee bubbulutti gaa'ila isaan raawwatame keessatti faayidaan hintilmaamamu. Intala irra miidhaan qaamaafi xiinsammuu niqaqqaba. Oftuffachuufi gadaantummaan guutamti. Gurbaas ta'ee intalli carraa dhibee daddarbaan saaxilamuutu isaan quunnama quunnamuu danda'a. Gurbaan carraa hidhamuufi biyya gadi dhiisuutu isa quunnama. Jaalalli hawaasummaa gama lamaanuu dhiphaadha. Jaarsoliin kabajamoofi Abbootiin Gadaa akkasumas, Abbootiin amantii itti qoramu; itti leeyya'uus danda'u. Qabeenyaafi yeroon araaraaf ba'u kan kadhatanii fuudhuu yoo caale malee, isaa gadi hinta'u. Carraa barnootaa gurbaafi intalli qaban isaan jalaatii quucaraa deema.

D.Membeetoo

Gosootaa aadaa fuudhaafi heerumaa Oromoo keessaa membeetoon isa tokko ta'uu isaa boqonnaa lama keessatti ibsamee jira. Fuuni membeetoo yoo intalli dura fuudhan duutu, obboleettii ishii bakka buusanii fuudhuu jechuudha. Yoo intalli duraan itti heerumsiisan abbaa warraa jalaa duute warri intalaa akka karaafi soddoomni addaan hincinne jecha akka soddoomni warra lamaanii hinhafneef, intala manatti hafte bakka intala duutee sanaa soddaadhaaf kennuun membeetoo jedhama. Bakka intala duutee, intala hafte kennuun kun warri intalaa garii gariin ofumaa yaadee kenna. Yookaan immoo kan haati warraa jalaa duutetu naa kennaa jedhee gaafata. Warri membeetoo kennu, yoo intala qabaachuu baatan, aanaa/ lammii/gosa jiran keessaa kennuufii danda'u. Kana kan murteessu jabeenya firooma warra lamaanii. Dhabamtu ammoo, sirumaa itti dhiisuun nidanda'ama. Gara biraatiin , fuuni membeetoo fuudha dhaalaatiin walfakkaata. Intala membeetoo abbaan gabbara hinnyaatu, seerri cidhaa illee hinjiru. Kaayyoon gaa'ela kanaas, firummaan/soddummaan akka addaan hincinneefidha. Kaayyoon inni biraa ammoo, ijoolleen dhalatanii jiran akka seeraan guddataniifi qabeenya duraan jiru akka hinmancaaneef jedhamee yaadameetudha.

E.Aseennaa

Gosootaa aadaa fuudhaafi heerumaa Oromoo keessaa aseennaan isa tokko ta'uu isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Heerumni aseennaa heeruma intalli jaalala isheetiin nama/gurbaa barbaadde sana manuma isaa dhaquun itti heerumtudha. Akka itti heerumtus, siinqee qabatee, garbuu okayaa kaayattee, mana namicha deemtuufii sana seenti. Yeroo seentu ammoo, utubaa manaa qabatee dhaabatti. Warri manaa, jaarsolii waamanii, eenyuuf akka isheen dhufte gaafatu. Esheenis, ilma ebeluu, ebeluufan dhufe jettee, kan deemtuuf sana maqaa dhoofttee himatti. Ishii gola seensisanii araaraaf warratti ergatu. Ishiitti immoo yerosuma horii itti qalu. Gaaffii ishii kana diduun yookaan lakki jechuun hindanda'amu. Sababiin isaa, akka aadaa sabichaatti intala aseennaa dhaqxe hinfuudhu jechuun hindanda'amu. Namni aseennaa itti seente ofirraa arii'ate, qe'een isaa nideega, qabeenya isaa ormatu dhaala jechuun waan amananiif warri gurbaa dafanii jaarsolii biyyaa walitti qabachuun, warra intalaa duudhaa guuttatanii sagantaa mul'ii waamamu. Yoo warri araara didanis, intalli warra ishee waan hinbaqaneef, adeemsuma keessa araaramu. Kunis durii kaasee kan jiru yoo ta'u, yeroo ammaa kana gara hafuutti deemaa jira. Sababiin isaas, intalli gurbaa tokko jaalattee yoo itti galte, hawaasa naannichaatiin akka waan mudaa qabduutti waan fudhatamuuf, kabaja hinargattu. Kana

malees, gurbaan fuudhu fedhii isaatiin ala waan ta'eef, waliigalteefi walldanda'uun jiraachuu keessatti rakkoo niqabaata waan ta'eefidha.

F.Dhaala

Gosoota aadaa fuudhaafi heerumaa keessaa dhaalli isa tokko ta'uu isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Dhaalli aadaa Oromoo keessatti beekamaadha. Dubartiin tokko yoo abbaan warraa irraa du'e obboleessa isaa kan hafetu fuudha. Quxisuun yoo du'u hangafatu dhaala. Hangafni yoo du'e ammoo quxisuutu dhaala. Obboleessi dhaalu yoo dhabame, gosa/lammii keessaa barbaadanii/qoratanii dhaalchiisu malee akkasitti hinhafu. Dubartiin yoo abbaan warraa irraa du'e obboleessa ykn fira kan dhaalchisan sababa mataasaa qaba. Sababni isaas: ijoollee inni irraa du'e sun akka hindararmneef, bultiin isaa sun akka hinbittinnoofneefi dubartummaan sunuu mataa isheetiin akka hindararmneefidha. Obboleessi ykn namni fira ta'ee kan dubartittii nama du'e sanaa dhaalu sun ijoollee obboleessaa ykn fira isaa akka ijoollee mataa isaatti ilaala. Dubartii dhaalu sana illee akkuma haadha warra ofiitti ilaala malee akka kanbiraatti hinilaalu.

Dubartiin kun ijoollee sana fudhattee gosa biraatti nama seerri hindhaalchifnetti yoo heerumte, ijoolleen sun gosa ormaatiin gadi qabamuun waan hinoolledha. Kanaaf, dhaalli kun iddoo guddaa kan godhatedha. Kana malees, dubartiin qofaa ishee akka hinjiraanneef ykn seerri qofaa jiraachuu akka ishee hinquunnamneefidha. Kana jechuun dubartiin abbaa warraa irraa du'e qofaa ishee taatee qormaata/rakkoo garaagaraa keessa akka hingalle seera kennamedha. Karaa dhaalaatiin dubarttoonni tokko tokko nama ofii jaallanne malee, nama, "Nama seeraat" jedhanitti hindhaalamnu jedhanii diduu jalqabaniiru. Dubartoonni gaaffii walabummaa isaanii jalqabuu isaanii agarsiisa.

Gara kaaniin ammoo dhaalli yeroo qaba. Kana jechuun, dubartiin abbaa warraa irraa du'e, borumtuma yookaan ji'atti dhaalamti jechuu miti. Dubartiin abbaan warraa irraa du'e, mataa murattee, osoo uffata sonaa hinuffatiin siree irra osoo hinrafiin, osoo qeensa hinmuratiin, osoo dhadhaa hindibatiin, waggaa tokkoof gadditi. Kana booda gadda baate jedhama. Dubartiin gadda keessaa baatee qaamni isheefi bifti ishee iddootti deebi'ee, bareedinaan guutamti. Kana booda, inni dhaaluuf mirga qabu gosa/lammii waamee, amansiisee, horii qalee, eebbii kakuun taasifamee dhaala jechuudha. Osoo gosti/lammiin irratti walii hingaliin, osoo horiin hinqalamiin dhaaluuf yoo itti gale lammiin namicha niabaara. Kanaaf namichi dhaalu sun gosa/warra amansiisee, seera aadaa guutee dhaaluu qaba jechuudha.

G.Hawataa/jaldeemtuu

Gosoota aadaa fuudhaafi heeruma Oromoo keessaa hawataan/jaldeemtuun isa tokko ta'uu isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Heerumni hawataa, akkuma heeruma aseennaa, kan fedhii intala fuudhanii sana wajjin deemudha. Gurbaan tokko ykn namni tokko bareedina fuula isaatiin, gootummaa isaatiin, yaabbii fardaatiin, qotuudhaan, horii horsiisuudhaan, weellisee sagalee gaarii qabaachuu isaatiin ta'uu danda'a. Kanneen keessaa haala tokkoon intala tokko hawwachuu danda'a. Intallis haala kanarratti hundooftee isa jaallatti ta'a. Intalli kun jabeenya gurbaa, qabeenya gurbaa, beekumsa gurbaa ykn dhaabata gurbaa irraa hafuu dadhabdee mariifi fedhii warra isaa malee, ofumaa kaatee itti heerumti jechuudha. Murtiin seera fuudhaafi heerumaa kan fiixaan ba'uu danda'u warratti erganii araarfachuutu ta'a. Ulaagaa gurbaa ittiin ilaaltee madaaltee isatti heerumtu qabdi jechuudha. Intalli kun lafumaa kaatee gurbaa jaalattee kan itti heerumtu osoo hintaanee, ulaagaa ittiin gurbaa jaallattee itti heerumtu qabdi. Xiyyeeffannoofi ulaagaa ittiin kana raawwattu kan mataa ishee qabdi. Ulaagaa kana immoo kan kaawwatu intaladha malee, gurbaa miti.

H.Walgaraa

Gosoota aadaa fuudhaafi heeruma Oromoo keessaa walgarri isa tokko ta'uu isaa boqonnaa lama keessatti ibsamee jira. Walgaraa jechuun waljijjiiruu jechuudha. Walgarri waljijjiiruu durba lamaan jechuudha. Fakkeenyaaf, Magarsoo Raagoo obboleettii isaa Ayyaantuutiin, Guutuu Godaanaatti kennee, obboleettii Guutuu Fayyiftuu fuudha. Fuuni walgaraa intala intalaan waljijjiiruu yoo ta'u, warri lamaan intala waljijjiiran, horii walii kennuu danda'u. Sababni isaa seerri kana dhorku hinjiru waan ta'eefidha. Wal garri kan jalqabameef gabbarri uummata waan miidheefi waan hiyyoomseef namni fuudhuu dadhabnaan malli kun akka uumame himama. Kun garuu, akka jaalala warra lamaaniiti. Seera fuudhaafi heeruma walgaraa kana keessatti, milkii ilaallannaan, kennaa walii kennuun, jinfuu dhaabbachuun, man-seensi nijiraata. Fuudha walgaraa irratti wanti warri tokko godhu, warra kaaniif fakkeenya gaarii ykn gadhee/badaa ta'uu danda'a.

Durba durbaan waljijjiiruun kun: tokkoffaa, warra harka qalleeyyii ta'antu seera kanatti gargaarama. Lammaffaa ammoo, fuuniifi heerumni kun baasii baay'ee waan hinqabneefidha kanatti kan gargaaraman. Fuudha walgaraa kana keessatti kennaa garaagaraa walii kennuun dirqama miti. Asirratti abbaan barbaade kennaa walii kennuu nidanda'a. Fuudhaafi heeruma walgaraa kana keessatti, karaa tokkoon haalli isaa gaarii yoo fakkaateyyuu, karaa biraatiin ammoo balaa/rakkoo guddaa ofkeessaatii qaba. Rakkoo

inni qabus, yoo tasa warra durba waljijjiiran gidduutti seetoon/xiiqiin uumame, hanga lubbuu walgalaafachuu qaqqabuutti isaanirra geessisuu danda'a. Fakkeenyaaf, jireenyi intalaa ishee tokkotti tolee, ishee tokkotti immoo jireenyi rakkisaa ta'uu danda'a. Yeroo kana jireenyi intala rakkisaa itti ta'e jalaa deemuu dandeessi. Kanaaf gareen intala baatee jireenya intala tolteef kana irratti hinaafanii akka isheen jalaa baatu godhu. Kun immoo deemee deemee hanga lubbuu walbaasanitti walqaqqabsiisuu danda'a.

I.Gabbara

Aadaa fuudhaafi heeruma Oromoo keessaa gabbarri isa tokko ta'uu isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Fuudha gabbara jechuun intala tokko horiin bitachuu jechuun addaan kan fagaatu miti. Gara kaaniin ammoo, intala tokko gabbaranii fuudhuu jechuun, kan jireenya uummataa irra miidhaa geessise qofaa osoo hinta'iin, kan namoota kumaatamatti lakkaa'aman namummaa isaanii laamshesseefi anniisaa isaanii cabsedha. Dubartoota ammoo kan garboomse jechuun nidanda'ma. Keessumattuu nama bulttii hinqabne kan fuudha malee hambisedha. Gabbarri saamicha seera hinqabne jechuun nidanda'ama. Kan abbaan intala isaa akka horiitti gurguratuufi kan fuudhullee boolla hiyyummaa keessaa kan hinbaanetti darbuu jechuun nidanda'ama. Gabbarri maqaa biraatiin kan daldala gabrummaati yoo jedhame itti hinguddatu. Cunqursaa dubartiitti dura balbala kan bane fuudha gabbaraati jechuun nidanda'ama. Abbaan warraa tokko yoo haadha warraa maaliif miita ? jedhaniin, "Maali horii kiyya itti yaasee fuudhee, itti ifaajee fuudhee, waan fedhe yoon godhe." Jedha. Kana malees, mirga ishii gaafachuu hindandeessu. Abbaa warraa ishii jalaa illee ba'uu hindandeessu.

Dubbii lakkii hin jedhamneefi diduun hindanda'amnedha. Kana qofaa miti, osoo hinfuudhiin, beerran abbaa intalaatiifi kan obboleeyyan isaa yeroo da'an tumaaleessa hoolaa/re'ee, uffata garaagaraa boolla seene, seenee dubartoota soddootaatiif fiduutu isarraa eegama. Dur bara achi fagoo loon dhibbaafi sanii olii abbaa intalaatiif kennama. Gabbarri kan intala kadhatu lubbuu hinajjeesu malee, homaa itti hinhanbisu. Gabbarri aadaa duubatti hafaafi dhabamuu illee kan qabudha. Gabbara balleessuuf, karaan jiru tokkichii, barumsa kennuufi jabeessuu qofaanidha. Akka seera aadaa Arsiitti, guyyaa cidhaa muranii, addaan galu. Gurbaan hanga guyyaa cidhaatti qe'ee warra intala kadhataniitti hindeebi'u. Kanas seerri nidhorka. Gaafa cidhaa gurbaan hamaamotaan fuudha. Aadaa Oromoo keessatti, iddoo tokko tokkotti immoo, gurbaan erga intala fuudhee booda warra intalaa gabbara. Fakkeenyaaf, Warra soddaa qonna qotuu nigargaara. Dallaa niijaara. Walumaa galatti, warra inalaatiif tajaajila humnaa nikenna jechuudha.

4.2.1.2. Sirna Gadaa

Gadaan Sirna aadaa Oromoo keessaa isa tokko ta'uu isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Ummanni Oromoo aadaa bal'aafi dagaagaa ta'e hedduu qaba. Gadaan aadaa, siyaasa, dinagdee, hawaasummaa kan ofkeessatti hammatudha. Sirni karaa amantii, hawaasummaa, siyaasaafi dinagdeetiin kan uummata gaggeessudha. Haala kanaan, Gadaan sirna Oromoonni ittiin walbulchan, kan biyya ittii eeganiifi mirga uummataa ittii kabajaniifi heeraan ittiin bulanidha. Gadaan hundee dimokiraasiiti. Akka sirna Gadaatti aangoon kan uummataati. Warra isa bulchu kan filatu uummata. Kana malees, umriin ilma Oromoo dhalatuu dabalaa yeroo deemu hireen ilma dhalatee kanaas guddachaafi bal'achaa adeema. Inni gogeessa tokkoos isa biriitti ce'a. Marsaa waggaa gogeessa sanaa eegee isa itti aanutti darba. Gogeessa Gadaafi marsaan isaa sadarkaadhaan hirama. Gogeessi Gadaa shan marsaan bara saddeeti. Gadaa Oromoo Booranaa biratti, fakkeenyaaf ilmi dhalate tokko sadarkaa keessa hulluuqu qabutu jira. Inni duraa, ilmi dhalatee hanga waggaa saddeet guututti Dabballee jedhama. Gaammee xiqqaan waggaa sagalii kaasee hanga kudha-jahaatti. Inni sadaffaan immoo Gaammee guguddoodha. Innis hanga umriin isaa digdamii-afur gahutti. Kuusaafi Raabaa-Dooriin digdamii shanii hanga soddonii lamaattiifi achii irraas hanga waggaa afurtama guututti. Inni jahaaffaan Gadaa jedhama. Gadaan umrii waggaa afurtamaa hanga afurtamii saddeetiitti. Akka Gadaa Oromoo Booranaatti bara saddeet saddeetiin Yuuba Duraa, Yuuba Lammaffaa, Yuuba Sadaffaa, Gadamooggiifi jaarsa jechaa hanga umriin ilmaa dhalatee saddeettama gahutti tartiibaan deema.

Oromoon bakka adda addaatti haala ittiin umrii sadarkaadhaan hiru qaba. Wanti guddaan hubachuu qabnu garuu, ilmi dhalate sadarkaa Gadaa tokko irraa isa itti aanutti yoo hulluuqu akka umriin isaa isa dandeessisetti waan tokko mannaaguu isaati. Dandeettii isaan waan tokko gumaacha. Haala kanaan, Gadaan seera ittiin ofbulchan ykn heera ittiin bulan qofa miti. Umriin ilma dhalatuullee gadaa gadaadhaan sadarkaan taa'a.

4.2.1.3. Moggaasa Maqaa

Aadaa Oromoo keessaa moggaasni maqaa isa tokko ta'uusaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Namni kamiyyuu taanaan maqaa mataa isaa qaba. Maqaan kan moggaafamu warraan ykn firaani. Warri tokko yommuu maqaa ijoollee isaanii moggaasan seenaa, yaadannoo, mudannoo, fedhii, carraa, hawwii, abdiifi yaada isaanii irraa ka'aniiti. Kana jechuunis, yeroo mucaan dhalatetti, fakkeenyaaf, yoo jireenya dansaa keessa jiru ta'e Gammadaa, Gammachuu, Badhaatuu, Badhaadhaa, Kumee, Kumaa jedhu. Yoo waa

xiiqeffatan Xiiqii, Xiiqessaa; kanneen yaadaafi abdii isaanii Waaqa bira kaa'atan immoo Waaqumaa, Waaqtolee, Waaqtolaa, Waaqasaa, Waaqashii moggaasu. Kanneen malees, sanyiin isaanii akka dheeratuufi heddummaatu yoo fedhan Baay'isaa, Baay'isee, Leensee, Lalisaa jedhu. Isaan ayyaanni toleef immoo Ayyaanaa, Ayyaanoo, Ayyaantuu, Milkii, Milkeessaa, Tolaa jedhu. Akkasumas, isaan guddina fedhaniifi hawwan immoo Guddataa, Guddattuu, Guddinaa jechuudhaan ijoollee isaanii moggaasu. Haaluma kanaan egaa, maqaa moggaasuu kanaan haalaafi abdii akkasumas bu'aa-ba'ii jiruufi jireenya isaanii ittiin ibsatu. Naannoo Oromiyaa Godinaalee garaagaraa keessatti maqaa moggaasuun nijira. Aadaa maqaa moggaasuu keessatti haati, abbaan, ollaan, firoonni walumaagalatti aantenn hundi waamamanii sirni maqaa moggaasuu nigaggeeffama.

Haata'u malee, ijoolleen isaanii guddatanii bakka warri itti eeganiifi yaadaan gahan hammam hawwii warra isaanii guutu yoo jedhame, deebiin isaa rakkisaa ta'a. Akkuma jireenya irraa hubatamutti gar-tokkoon, bakkaafi haala yaadameef qaqqabuun yaada warraa yommuu guutan gariin higuutiin hafu. Inni Gammachiis jedhame gaddisiisaa, isheen Ayyaantuu ittiin jedhan immoo ayyaan-dhabeettii ta'anii argamu ta'a. Dabalees, inni Abdii jedhaniin kashalabbayee, inni Morkataa jedhaniin laafee yookiin onnee dhabee hafa ta'a. Isheen Gaaddisee jedhamte warraaf dhiisnaan ofiifuu ta'uu dadhabdee, isheen Ayyaantuu jedhamtes qalbiifi simboo dhabdee mul'atti ta'a. Haalli faallaa dhaabbatan lamaan kunniinis sababa mataa isaanii qabaatu.

Karaa biraatiin immoo, kaayyoon warra isaanii hubatanii marabbaa godhatanii fedhiifi hawwii warra isaanii guutanii kan argaman haalaafi sababa garaagaraan ta'uu danda'a. Isaan yaada warra isaanii guutuu hanqatanis rakkina adda addaa humna isaanii ol ta'een ta'uu danda'a. Irra caalaatti garuu tattaaffiifi dhamaateen jiruufi jireenya keessatti godhamurratti ciminaafi guddina qabaannaan namni bakka maqaa gahuu nidanda'a. Cimina kana qabaannaan inni gaafa moggaafamu dabses tattaaffii isaatiin ofqajeelchuu nidanda'a.

4.2.1.4. Dhaha Oromoo

Dhahi/kaalandariin aadaa Oromoo keessaa isa tokko ta'uu isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsameera. Aadaa uummanni Oromoo ittiin beekamu keessaa kan baay'ee nama ajaa'ibsiisu lakkoofsa guyyaafi kan waggaa qabaachuu isaati. Akka barumsa jabanaatti, qoratameefi galmeeffamee yoom akka eegalameefi akkaataa ittiin hojjetamu addunyaa irratti bal'inaan hinbeekamne malee, Oromoon dhaha mataa isaa akka qabu hubatamee jira.

Namoonni uumamaan kennaa ykn dandeettii dhaha lakkaa'uu qabanis jiru jedhama. Isaan kun guyyaan tokko sa'aatii inni fudhatu, guyyootiin meeqas tartiibaan deemanii akka ji'a ta'an, ji'oonni immoo walitti ida'amanii waggaa akka ta'aniifi waggaa tokko keessa guyyoonni meeqa akka jiran sirriitti hordofanii uummatatti beeksisu. Namoonni kana hordofan "Ayyaantuu" jedhamu. Akkaataa isaan guyyaa, ji'aafi waggaa lakkaa'uuf itti gargaaraman baay'eedha. Kanniin keessaa bahuu, seenuu (lixuu)fi guddina ji'aa ilaaluun, bakka teessumaafi mul'ina urjiilee, akkasumas jijjiirama bakka teessuma isaaniifi bakka teessuma bakkalchaa hordofuun isaan beekamoodha. Akka dhaha Oromootti waggaan tokko baatiiwwan kudha-lama qaba. Kanas egaa kan ittiin beekuu danda'an kan haala uumamaa wajjin socho'an hordofaniitu. Kun qarooma Oromoon durii jalqabee qabu keessaa isa tokkoodha. Oromoon dhaha kan lakkaa'u ji'a/baatiifi urjii walbira qabuunidha. Guyyoonni ji'a keessa jiran hundumtuu maqaafi hiika mataa isaanii qabu jedhama. Daa'imni dhalatu/dhalattu tokko kan maqaan mogga'uuf maqaa fedhaniin osoo hintaane, guyyaan dhaloota daa'ima sun carraa guyyichaa wajjin ilaalameetu. Guyyootiin ji'aa carraa mataa isaanii qabu jedhama. Fakkeenyaaf, guyyaan duraa yoo "inniikkaa" jedhamu, hiikni isaa "Yaa'ii Waaqaa lafaati". Namni gaafa kana dhalate ayyaantuufi guddaadha. Kana malees, guyyootiin ji'a tokko keessa jiran ayyaana leencaa, ayyaana waraabessaa, ayyaana hoolaa, ayyaana sanyii, ayyaana ekeraa kkf jedhaman qabu. Guyyootiin torbanii amala mataa isaanii qabu jedhamee amanama. Fakkeenyaaf, Wiixatni guyyaa ayyaana ekerati. Guyyaa kana sanyii hinfacaasan, yaa'ii hinqabatan, durba hindubbatan, guyyaa waa'ee nama du'ee itti qorataniidha. Kibxatni guyyaa ayyaana sanyiiti. Kanaafuu, guyyaa fuudhaafi heerumaa akkasumas, guyyaan dhimma adda addaaf oolu nifilatama. Amala namni tokko qabu ayyaana guyyaa inni dhalateen walqabata jedhamee amanama. Fakkeenyaaf, namni guyyaa ayyaana saree dhalate ganda irra joora, osoo qabuu kajeela jedhama. Namni guyyaa ayyaana leencaa dhalate immoo humnaan bulaadha, nisodaatama jedhamee amanama.

4.2.2. Meeshaalee Aadaa

Namoonni fedhii meeshaafi xinsammuu guuttachuufi dandeettii ogummaa agarsiisuuf jecha kan hojjetan wantoota ijaan mul'atanifi harkaan qabamuu danda'ani kan jedhu boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Meeshaaleen aadaa kan hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti bifa aadaatiin itti fayyadamu: meeshaalee hojiiwwan harkaa, ijaarsa manaa, meeshaalee manaafi kkf. ofkeessatti hammata. Akka beektonni xiinxala yeroofi

iddoo irratti hunda'aanii gaggeessaniin akka ibsanitti meeshaan aadaa kun garaagarummaafi walitti dhufeenya aadaa hawaasa adda addaa jidduu jiru mul'isa.

4.2.2.1.Hojiiwwan Harkaa

Hojiiwwan harkaa wanta aadaa keessaa isa tokko ta'uun isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsameera. Meeshaalee biroo kanneen akka siree, barcuma, saanduqa, minjaalafi kanneen boroo maqaa dhahuun nidanda'ama. Kan kitaabolee keessaas, qorataan akka armaan gadiitti xiinxaleemeera. Hojiiwwan harkaa kanneen jedhaman kan hawaasni meeshaalee dheedhii naannoo isaatti argamu gargaaramuun, ofii isaatiin itti yaadee kalaquun haala salphaa ta'eefi teekinooloojii naannawa isaatti argamu fayyadamuun yeroo hedduu harkaan oomishaman hammata. Hawaasni meeshaalee kanneen jireenya guyyuu keessatti oomishaalee garaagaraa ittiin oomishuufi fedhiwwan bu'uraa adda addaa ittiin guuttachuuf kan itti fayyadamudha. Kunis akkuma tajaajila garaagaraa qabu, moggaasa garaagaraas ni qabaata. Kanneen keessaa muraasni hojii mukaa, hojii waraqaa, rifeensa, gogaa, gaanfa, sibiila, dhagaa, supheefi kkf. maqaa dha'uun ni danda'ama.

Meeshaalee haala kanaan oomishaman hawaasni dhimmoota garaagaraatiif itti gargaarama. Kanneen keessaa meeshaalee qonnaa, dooma, qottoo, qotaa (maarashaa), harqootafi kkf. meeshaalee mana keessaa eelee, gombisaa, gaanii, ubboo, ottee, gabatee, okolee, buqqee, gundoo, gingilchaa, leemmatii, shaaxaraa, qalqalloofi kkf. meeshaalee waraanaa eeboo, gaachanaafi kkf. meeshaalee ittiin waa muran haaduu, gajaraa, qoncooraafi kkf maqaa dhahuun nidanda'ama. Hojiiwwan harkaa gosoota garaagaraafi faayidaa adda addaa kan qabanidha. Gosoonni hojiiwwan harkaa kitaabilee kanneen keessatti dhiyaatan : akkaataa itti sibiila tuman, hojii mukaa keessaa akkaataa itti barcuma hojjetaniifi akkaataa itti gaagura dhahanidha.

Sibiila tumuun aadaa hojii keessaatii isa tokkodha. Sibiila tummuun gosoota aadaa hojii keessaa isa tokko ta'ee, ogeessa kan barbaadudha. Sibiila tumuun ogeessa akka barbaadudha. Ogeessi sibiila tumu ganama ka'ee godoo seenee, abidda dibee bulfate haadha. Abidda walitti qabee, cilee lafaa qabu itti naqa. Achumaan harka isaa mirgaa qabannoo buuftuu isaa keessa galcha. Alum asana buuftuu kana barruu diriirfachaa olfudhatee, barruu qadaaddichaa immoo gadi dhiibaa buufa. Haaluma kanaan daddabalee, itti buufee abidda akka gaariitti qabsiifata. Sanaan booda, albee isaa sassaabee, abidda kana keessa kaa'ee, itti buufaa diimeffata. Kanneen keessaa tokko qabannoo isaa qabee baasee, moroda fudhata. Sanaan booda, fiixee albee isaa sibiila irratti tumutti hirkisee qabannoo

albee tume sanaa quba abbuudduutiin lafatti gadi qaba. Achiis, fiixee morodaa lamaan qabee, qara albee qaru sanaa irra oofa. Battaluma kanatti albee tokko qaree lafa kaa'a.

Aadaa hojii harkaa keessaa kan biraa ammoo aadaa hojii mukaati. Aadaa hojii harkaa keessaa tokko aadaa hojii mukaati. Hojii mukaa keessaa akkaataa itti barcumni hojjetamudha. Akka ogeeyyiin kitaaba kana keessatti akkaataa itti barcumni hojjetamu akka armaan gadiitti dhiyaataniiru. Kanas barattoonni manuma barumsa isaanii daree hojii mukaa deemanii akka ibsa argatan ta'e. Ibsa argatanis, tartiibaan akka armaan gadiitti barreessani. Kan isaan barreessanis gumee jedhama.

Mataduree

Barcuma

Muka barbaachisu: waddeessa, harbuu, birbirsaa fikkf.

Meeshaa barbaachisu: qottoo, sooftuu, waraqaa muka riguu, meetira, nyaataa mura, mismaara, burruusa, dibata mukaafi kkf.

Tajaajila barcumaa: mana jireenyaaf, waajjira adda addaaf, gurguttaaf.

Barcumni mi'a manaa keessaa isa tokkodha. Innis saanqaa waddeessaa, harbuufi birbirsaa irraa hijjetama. Barcuma hojjechuuf, meeshaalee adda addaa barbaachisa. Saanqaa soofanii walqixxeessuuf qottoo ykn sooftuutti gargaarmna. Erga saanqaan sun soofamee qulqullaa'ee waraqaa muka riguu barbaachisa. Kana booda, meetiraan saanqaa safaranii, kobbeedhaan mallattoo itti godhanii, nyaataa muraatiin muruudha. Muka isa miila, irkoofi naqaa ta'u walitti qabsiisuuf mismaara barbaachisa. Mismaari kun abbaa sentiimeetirii jahaa yookiin saddeetii nita'a. Mismaara mukatti waqaruuf burruusa nu barbaachisa. Erga hojiin kun dhume booda, waan barcumatti dibamu varniishiitu bitamee barcumni akka miidhagu ta'a. Yoo argames moora dibuun gaariidha. Barcumni mana jireenyaatti, bakka bashannanaatiifi waajjiratti irra taa'uuf tajaajila kenna. Kana malees, namni barcuma hojjetee, gurguree, qarshii argachuu danda'a. Yoo barbaachisaa ta'es, mi'a irra kaa'uun nidanda'ama.

Aadaa hojii harkaa keessaa inni sadaffaan ammoo, gaagura dhahuudha. Gaagurri mana kanniisni damma itti hojjetudha. Akkuma namoonni keessa jiraachuufi itti hojjechuuf mana, biiruu, garaajjiifi kkf barbaadan, kanniisni, damma hojjechuuf akka manaatti kan tajaajilan bakka adda addaa barbaaddi. Isaanis: holqa mukaa, holqa dhagaafi gaagura namoonni qopheessanii kaa'aniifi. Gaagurri haala lamaan hojjetama. Inni tokko kan aadaati. Gaagurri aadaa waan adda addaa irraa hojjetama. Isaanis, sooyyama, leemmana,

yookaan woofichoo ta'ee, hiddaafi qunceedhaan xaxama. Gaagurri kun erga dhahamee booda dhoqqee sa'aatiin maragama(lolla'ama). Inni lammataa, gaagura ammayyaati. Kun immoo muka soofamee ququllaa'e irraa akka saanduqaatti hojjetama. Gaagura kanas, tokkoo isaa ykn baay'ee isaa walirra kaa'uun kanniisni akka itti galto gochuun nidanda'ama.

Bakka tokko tokkotti immoo bakka kanniisni argamu dandeessutti biyyoo yookiin faltii loonii bishaaniin laafee, cidiin walnyaatee bukaaye irraa gaagura hojjechuun eegalameera. Gaagurri kunis, karaa harka kaa'anii damma baasaniifi karaa kanniisni itti seentu qaba. Kana irraa kan ka'e, qonnaan bulaan muka yookiin hidda gaaguraaf ta'u osoo barbaacha hinbadadiin salphaatti gaagura dhahuuf ogummaa argateera.

Gaagurri aadaa osoo mukatti hinhidhamiin yookiin bakka barbaachisaa ta'e osoo hinkaa'amiin dura ulama. Gaagura kana uluuf muka urgaa'u kan akka ejersaa, somboo, bahaa, gagamaafi kkf barbaachisa. Hojiin kunis kan raawwatu kanniisa simachuufidha. Namni gaagura hidhu gaagurtuu jedhama. Ta'us gaagurtuu hundi gaagura ofii isaatii qaba jechuu miti. Gaagura aadaa dhahanii hidhuun, akkasumas gaagura ammayyaa tolchanii kanniisa itti galchanii damma oomishuun nama fayyada. Kanaafuu, haala gaagurri itti qophaa'u beekuun barbaachisaadha.

4.2.2.2. Ijaarsa Manaafi Qulqullina Isaa

Ijaarsi manaa wanta aadaa keessaa isa tokko ta'uun isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsameera. Aadaa mana ijaaruu keessatti iddoo filachuun baay'ee barbaachisaadha. Qorataan kan kitaabolee keessaas akka armaan gadiitti xiinxaleera. Namoonni baadiyaa mana yeroo ijaaran iddoo garaagaraatti qoodanii, golaafi diinqa addaan baasanii bareechanii ijaarratu. Haala kanaan maatii, meeshaafi horii isaanii addaan baasanii bakka jireenyaa mijeeffatu. Namoonni baadiyaa qulqullinaafi miidhagina mana isaanii siirriitti eeggatu. Manicha keessaafi ala isaa yeroo yerootti haxaa'u. Lafa manaa immoo yeroo yerootti faltiidhaan lolla'u; bishaan itti firfirsanii walqixxeessu. Manni haala kanaan qabame keessatti warriifi ijoolleen diinqa rafu. Diinqa kana keessa meeshaalee barbaachisoo ta'an ija namaarraa maqsanii kaa'u. Gola isaanii keessa immoo meeshaalee nyaata itti qopheessaniifiitti nyaatan kaawwatu. Mi'oonni kunis okkotee, eelee, gaanii, jabanaa, xuwweeffi kkf. fa'a. Gorroofi dadaa (keenyan) manaa jalatti madabii hojjetanii irra taa'u; yoofedhan irra rafu. Ijaarsi manaa haala aadaa uummata tokkoo, haala jireenyaa, haala teessuma lafaa kkf bu'reffachuun kan ijaaramudha. Manichas iddoo garaagaraatti qooduun murteessaadha. Iddoo meeshaan taa'u, iddoo ciisicha abbaa warraafi haadha

warraa, iddoo ciisicha ijoollee, iddoo nyaata itti qopheessan, iddoo keessummaan ciisu, iddoo horiin itti galu (goorannoo), iddoo midhaaniifi kkf adda baasanii ijaaruun barbaachisaadha. Beeyladoo isaani mooraa keessa ykn golgee manaatti bakka isaan bulan foonaa, goorannoo qopheessuuf. Kana addaan baasanii mana tajaajila adda addaatiif oolchuu dandeessisa. Manni sirriitti qabame akka qulqullaa'u beeylada isaani kan akka sa'aa, qotiyyoo, re'ee, hoolaa, fardeenii kkf. mooraa keessa ykn golgee manaatti bakka isaan bulan foonaa, gooruufi goorannoo qopheessuuf. Hojiin kun bakka namni bulu, bakka meeshaan taa'u, bakka nyaanni itti qophaa'uufi bakka beeyladoo bulan addaan baasanii mana tajaajila adda addaatiif oolchuu dandeessisa.

4.2.3. Afoola

Afoolli dhalootarraa dahalootatti afaaniin darbaa akka deemu bal'inaan boqonnaa lama keessatti ibsameera. Qorataanisa gosoota afoola kitaabilee Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessa jiru sakatta'ee tokko tokkoon akka armaan gadii qaaccessseera. Qorataan afoolaa keessaa sheekkoo bineensotaa, baacoo, afwalaloo (faaruufi weedduu)fi tapha ijoollee; afoolawwan unka gaggabaaboo keessaa hibboo, mammaaksa, jechamaafi eebba kitaabolee Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessa jiran adda baasuun akka armaan gadiitti tartiibaan qaaccessseera.

4.2.3.1. Sheekkoo

Sheekkoon bineensotaa afoolaa keessaa isa tokko ta'uu isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Sheekkoon bineensotaa kan hawwaasni fedha isaa dhoksaa ittiin ibsatuudha. Hawaasni gaddaafi gammachuu, jaalalaafi jibba qabu, shakkii ta'ee amantaa, gaarummaafi hammeenya ilaalchisee fuulleetti dubbachuu hinbarbaanne horiifi bineensotatti qabachuun kan dubbatuudha.

A.Sardiidaafi Hardiida

Bara isaa bara duriiti. Yeroo sanatti namoonni waa yaadan. Kunis bineensota madaqsanii ittiin gargaaramu ture. Akkuma yaadanitti, namoonni bineensota madaqsuudhaan wajjin jiraachuu jalqaban. Bineensota keessaa hunda dura kan madaqxe sareedha jedhama. Hanga ammaattis, amal-qabeettiifi faayida-qabeettii taatee namoota waliin jiraatti. Bineensi madaqee namoota wajjin jiraatu saree qofa miti. Kan akka harree, gaangee, gaala, farda, adurreefi kkf nijiru. Durdur namoonni akkuma bineensota armaan olitti maqaa dhahamanii, sardiidaafi hardiidas yaalanii turan. Haata'u malee, sardiinniifi hardiinni madaquu hindandeenye. Madaquu didanii dammaquudhaan daggaluma isaani keessa

jiraachuu filatan. Sardiinniifi hardiinni qe'ee namaa mufatan. Yeroo ammaattis sareefi harree haafakkaatan malee, saree diidaafi harree diidaa ta'anii jiraatu.

Haata'u malee, akka sardiidaafi hardiidaa namoonni qe'ee bineensotaa hinmufanne. Namoonni bosona kunuunsu. Qe'ee bineensotaas balaa ibiddaafi badii irraa eegu. Keessaayyuu, naannoo kunuunsuufi naannoo miidhaa irraa ittisuuf, namoonni tattaaffii guddaa gochaa jiru. Hojiin kun immoo namaafis, bineensotaafis faayidaa guddaa qaba. Kanaafuu bakkuma bineensonni jiranitti eeganii karaa adda addaa itti fayyadamuun barbaachisaa ta'a.

Sheekkoo kanarraa wanti hubatamu, namoonni durii kaasanii bineensota garaagaraa ofitti madaksanii waliin jiraachaa akka turan hubatama. Achi keessaatii sareen dura akka madakfamteefi kanneen biros tokko tokko akka madakfamaa dhufandubbata. Sardiinniifi hardiinni garuunamootatti madaquu diduudhaan bosona akka filatan dubbata. Namoonni sardiidaafi hardiida wajjin waliigaltee uumanii waliin jiraachuuf tattaaffii godhanii turan. Haata'u malee, bineensonni kun namoota waliin walii galanii wajjin jiraachdhaaf fedhii hingodhanne. Filannoon isaanii daggala keessa ta'e. Kunumti osoo ta'ee jiruu namoonni bineensota daggala filatan kana akkasumatti gatanii hindhiifne. Mana isaan keessa jiraatan kunuunsanii qabaa jiru. Akkuma kana, namoonni tokko tokko namoota wajjin waliigalanii jiraachuu nuffanii/jibbanii filannoo mataa isaaniitiin iddoo barbaadan jiraachuu kan filatan jiru. Kanarratti wanti gochuun danda'amu filannoo isaan filatan sana mirga isaanii kabajuudhaan, bakka isaan jiraatanitti gargaarsa adda addaafi kunuunsa garaagaraa isaaniif taasisuu barbaachisaadha.

B. Saawwan, Handaaqqoofi Leenca

Gaaf tokko saawwan qe'ee isaanii nuffanii xinnoo mana irraa fagaatanii waan nyaatan barbaaddachuu deeman. Walfudhatanii osoo deemanuu laga tokko cinaa dheeduu jalqaban. Handaaqqoonis isaan faana turte. Yeroo kana, leenci tokko saawwan argee utaalee irra bu'uuf yoo jedhu, saawwan nahanii bitaa-mirga osoo hinjedhiin fuulduratti fiigan. Handaaqqittiin garuu waan ta'e kana osoo quba hinqabaatiin saawwan fiigan argitee duukaa fiigde.

Ooyruu lama darbanii araddaa bal'aa tokko yoo gahan, saawwan ofirraa garagalanii eegee isaanii samii keessa qeensanii harganaa hafuura fudhachuutti ka'an. Handaaqqittiin garuu amma ammaatti waan dhalate kana hinhubanne. Kanaafuu, "Maal, maaltu taanaan baqannee?" jettee gaafatte. Saawwanis deebisanii, "Utuu nu ofgannee marga keenyaa

dheedaa jirruu leenci dhufee nu nyaatee oole,” jedhan. “Haata’u malee, nutoo leenca agarreef baqannee, ati maaliif akkana barrifte?” jedhanii dinqisiifatan. Handaaqqoonis, “Isin argeen isin faana kaadhekaa!” jetteen. ‘Utuu hinhubatiin qubaa hingubatiin!’ jechuun kanuma,” jedhaniin jedhama.

Sheekkoo kanarraa wanti hubatamu saawwan qe’ee isaanii nuffanii iddoo biraa deemuu isaaniiti. Iddoo deeman sanatti immoo ofeeggannoo osoo hingodhiin marga dheedu ture. Kunimmoo balaa guddaaf isaan saaxilee oole. Akkuma kana namoonni tokko tokko waan mana isaanii jiru itti gammadanii soorachuu nuffanii soorata iddoo biraatii barbaacha kan jooranii jaawwaran jiru. Wanti akka kanaa kunimmoo lubbuu ofiirratti murteessuu waan fiduuf ofeeggachuun barbaachisaadha. Waan manaa qabnunuffii malee itti gargaaramuun nurraatii eegama. Karaa biraatiin osoo waan tokko hinhubatiin, karooraafi sagantaa malee callisanii mana ofiitii bahanii deemuun rakkoo cimaarra waan nama buusuu danda’uuf ofeeggatanii deemuun baay’ee barbaachisaadha.

C. Waraabeyyii Torba

Waraabessoonni torba ta’anii adeemu turan. Isaan keessaa inni tokko jaarsa ture. Warri hafan garuu dargaggeeyyiidha. Isaan martuu osoo adeemanii sa’i tokko qilee/hallayyaa buutee argan. Yeroo kana warri dargaggoon, “Sa’a kana qilee keessa buunee nyaanna,” jedhanii waraabessa isa jaarsaan marii’atan. Innis, “Lakkisaa dhiisaa, isheenuu waa rakkattu malee achi keessa dhaabatee hin hafnee,” jedhee gorse. Yeroo kana isaanis, “Lakkii sirumayyuu ammuma qilee kana keessa seennee nyaannu malee asii hinadeemnuu,” jedhanii didan. Inni raagaan garuu, “Ani isinitti himeerra, gorsa koo dhaga’atii dhiisaa,” jedheen. Isaan garuu gorsa jaarsaa didanii sa’attii nyaachuuf qileetti gadi seenan. Jaarsi qilee keessatti isaan dhiisee bakka dhimma isaa gahee yeroo deebi’u, hundi isaaniyyuu qilee keessaa ija ol babaasu. Innis, “Maal hinbaatanii?” jedheen. Isaanis, “Akka asii itti baanu dhabnee, maal goonu?” jedhanii jaarsicha gaafatan. Innis deebisee, “Egaa sa’a dur daaraa dhooftanii, amma quuftaniittuu, achuma taa’aa malee wanti gochuu dandeessan hinjiru,” jedheen.

Takka turanis yaaddoo itti ta’e. Beellis itti hammaatte. Irra deebi’anii, “Maal goonu?” jedhanii jaarsicha gaafatan. “Jaha ta’aatii tokko nyaadhaa,” jedheen. Jaha ta’anii isa tokko nyaatan. Warreen hafan deebi’anii, “Ammammoo maal goona?” jedhan. Innis, “Maal gooturee, shan ta’aatii tokko nyaadhaa,” jedhe. Akkuma inni jedhe shan ta’anii tokko nyaatan.

Kunis ta'ee karaan galaa abjuu taate. Mala qilee keessaa ittiin of baasan dhawuus hin dandeenye. Ammas, “Nuyi hoo bahuus dadhabnee asittis hafnee, maal nuu wayya?” jedhanii gaafatan. “Afur ta'aatii tokko nyaadhaa,” jedhe. Akka inni jedhe godhanii sadi qofatti hafan. Takka jedhanii akkuma sana jedhanii gaafannaan ammas haala sanaan gorse lamatti hafan. Isaanis “Malli keenya maali?” jedhan. Innis, “Abbaan danda'e isa tokko haanyaatu,” jedhe.

Warri lamaan hafan walgangalachanii inni tokko moo'ee nyaatee kophaatti hafe. Innis akkuma duraan barame, “Ammahoo maal godhu?” jedheen. Jaarsichis, “Ati taa'iitii du'a eeggadhu,” jedheen jedhama.

Akka sheekkoo kanarraa hubatamutti, dargaggoonni waraabessaa gorsa jaarsa waraabessaa didanii hallayyaatti nam'anii dhumuudubbata. Sheekkoon kun waan nama hubachiisuufi waan nama gorsu qaba. Innis gorsa manguddoon namaaf kennu diduun badiif akka nama saaxiludha. Waan manguddoonni nama gorsan fudhachuufi hojiirra oolchuu diduun balaarraa nama buusa; lubbuu ofiis dhabamsiisa. Namoonni tokko tokko gorsa jaarsoliin irra deddeebi'anii gorsan lakkoofsa keessa galchuu dhiisanii/tuffataniideemuun waanuma salphaatiif jedhanii lubbuu isaanii yeroo dhaban ni argina. Akkuma mammaaksi “Gorsa didduun du'a hindiddu.” jedhu namni gorsa hinfudhanne tokko du'a filachuusaa hubachiisa.

4.2.3.2. Baacoo

Baacoon dakaakuu afoolaa keessaa tokko ta'ee, deemsa mataa isaa kan qabuufi durdurii wajjin walitti dhufeenya cimaa kan qabu ta'uusaa boqonnaa lama keessatti ibsameera. Akka qorataan kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 6ffaa keessaa sakatta'ee xiinxaletti baacoo gaggabaaboo lamaakka armaan gadiitti qaaccessseera.

A. Namoota Imala Deeman Lamaafi Saree

Namichatu imaltuu deema. Sareen isaa isa waliin deema ture. Akka tasaa si'a tokko tokko sareen gooftaa fuuldura kaatti mitiiree? Sareen sun dursitee osoo kus-kus jettuu namni biraan kan ofiillee imaltuu deemu dhufa. Jarri kun quuqaa garaa kan walirraa qaban turan. Kanaafuu, namichi saree nama duratti arge sun dursee nagaa Waaqaa gaafachuu fakkeessee akkana jedhe: “Akkam bulte? Osoon si hinargiin saree kee argee bare.” Kan saree isaa waliin karaa deemaa tures, dafee deebii argatee, “Dhuguma keeti, sareetu saree beekaa,” jedheetu bira darbe.

Baacoo kanarraa wanti hubatamu, jarri lamaan karaarratti walitti dhufan kun duraanuu jaalala walii akka hinqabne mul'isa. Kanarraan kan ka'e, yeroo karaarratti walitti dhufan

maqaa sareetiin walciganii walbira darban. “Osoo si hinargiin saree kee argee bare.” yeroo jedhu, akka namichi gatii hiqabne arrabaan tuquu isaa mul’isa yoo ta’u, “Sareetu saree beeka,” inni jedhe immoo nama hintaanetu waan hintaane hojjeeta jechuu akka ta’e mul’isa. Jarri lamaan kun maqaa sareetiin walarrabsanii walbira darban jechuudha. Jarri lamaan kun haxxeefi qamaxxee ta’uusaanii mul’isa. Kana yeroo jedhu lamaanuu gamnummaa qabaachuusaanii agarsiisa. Baacoon akka kanaa sammuu namaa bashannansiisa, qalbii namaa harkisa. Faayidaa baacoon kennus: nama kofalchiisa, sammuu haaromsa, qalbii namaa deebisa/gurra dhaggeeffataa harkisa. Kunimmoo daree barnootaa keessatti barattoonni barnootaaf akka dadammaqan gochuurratti gahee guddaa taphachuu danda’a.

B.Kan Rakkatee Waaqa Kadhatuufi Waaqa

Namticha tokkotu gaaf tokko Waaqa argee dhibee isaa gaaffiifi kadhataan itti dhiyeesse.

Namticha: Goofataa uumaa koo sibiratti daqiiqaan tokko hammami?

Waaqa: Daqiiqaan tokko na biratti waggaa kuma tokko.

Namticha: Niiraan (Saantimni) tokko hoo?

Waaqa: Qarshii kitila (miiliyoonii) tokko.

Namticha: Maaloo Gooftaa koo niiraa tokko naaf kenni.

Waaqa: Tole, siifan kennaa daqiiqaa tokko na eegi.

Baacoo kanarraa wanti hubatamu namichi kun Waaqayyoon kadhachuu isaati. Kadhannaa namichi Waaqayyoon kadhates deebii argateera. Waaqayyo nabiratti daqiiqaan tokko waggaa kuma tokko jedhee deebiseef. Saantimni tokko immoo na biratti qarshii miiliyoona tokko jedhee deebiseef. Kanaaf Waaqayyo namicha kanaan qarshii miiliyoona akka argatuuf waggaa kuma tokko na eegi jedhee deebiseef. Kana jechuun obsii na eegi jechuu isaati malee, waggaa kuma tokko na eegi jechuu isaa miti. Waaqayyo Obsa akka baru taasisaa jira. Waaqayyoon obsinee akka isa eeggannu nu barsiisa. Waaqayyoon kadhachaa obsaan yoo isa eegganne iddoo guddaatti ba’uu dandeenya. Waaqayyo saantimni tokko na biratti qarshii miiliyoona tokko jechuun isaa Waaqayyo waanuma xinnoo baay’isuu akka danda’u nu hubachiisa. Waaqayyo biratti daqiiqaan tokko akka waggaa kumaatti ilaalama yeroo jedhu Waaqayyo suuta jedhee akka hojjetu nu barsiisa yoo ta’u, saantima tikko immoo yoo barbaade miiliyoona tokko haa hafuutti miiliyoona hedduuttiyyuu baay’isuu nidanda’a. Sababni isaas aangoo guddaa waan qabuufi waan fedhasaa guchuu waan danda’uuf. Karaa biraatiin immoo waan argachuu hindandeenye tokko nan argadha jedhanii yaaduun akka hinbarbaachifne ta’uusaas agarsiisa.

4.2.3.3. Afwalaloo

Afwalaloon amala walaloon kan dhiyaatu ta'usaa boqonnaa lama keessatti ibsameera. Afwalaloon afaaniin kan dhalootaa dhalootatti dabareen daddarbaa dhufeedha. Afwalaloo kana beektoonni heduun unka irratti hundaa'uun bifa adda addaatiin qoodanii jiru. Afwalaloo gaddaa ykn boo'ichaa, afwalaloo daa'immanii, afwalaloo amantaa, afwalaloo siyaasaa, afwalaloo faayidaalee adda addaa, afwalaloo miiraa, afwalaloo haamileessaa, afwalaloo jajuumsa gootota waraanaati. Beektoonni kaawwan geerarsa, tapha ijoollee, faaruu, sirbaafi ciigoo fa'aa afwalaloo jalatti ramadu. Qorataan afwalaloo kitaabilee keessaa sakatta'ee baase akka armaan gadiitti qaaccesseera.

4.2.3.3.1. Faaruu

Faaruu akkaakuwwan afoolaa keessaa tokko ta'uu isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Faaruun bifa walaloon yeedaloo horatee waan dhiyaatuuf baay'ee ofitti nama harkisa. Faaruun gosa adda addaa ofkeessaatii qaba.

A. Faaruu Dachee Oromiyaa

Biyya Oromiyaa yaa biyya lalistuu

Yaa biyya bosonaa yaa biyya sooromtuu.

Badhaatuu uumamaan damma ta'ee dhadhaan

Warqee ta'ee bunaan waanuma hundumaan.

Oromiyaa jiituu, yaa biyya saawwanii

Dureettii qabaattuu beekamoo midhaanii

Garbuu, qamadii, xaafiifi mishingaanii

Badhaatuu Oromiyaa biyya loonii

Kan dhadhaafi aannanii

Duruu beekamti waan kana hundaanii.

Kan ciisuufi kan yaa'u qabdi bishaanillee

Haroofi laggeen jiru kun hundillee.

Qabeenya ishii kana ittiin fayyadamuuf,

Amma haaqophoofnu, jabaannee hojjechuuf.

Faaruu kanarraa wanti hubatamu Oromiyaa waan hedduudhaan badhaatuu ta'usheeti. Isaan keessaas: 1ffaa, midhaan garaagaraa oomishuutiin beekamtuudha. 2ffaa, beeylada horsiisuutiin baay'ee beekamtuudha. 3ffaa, Qabeenya laggeeniifi haroowwaniin badhaatuu ta'ushee mul'isa. 4ffaa, dammaafi aannan oomishuutiinis beekamtuu akka taate ibsa.

Qabeenya Oromiyaan qabdu kana immoo misoomarra oolchuufi itti fayyadamuuf jabaannee hojjechuu akka qabnu agarsiisa.

B. Faaruu Odaa

Muka muka caalu odaa teessoo jaarsaa
Dhala Oromootiif kan taate dahoosaa,
Murtii dabarsuuf kan wallole araarsuuf
Dhimma ofii irratti waliin marii'achuuf
Odaatu filatama manguddoo Oromootiif.

Yaa odaa, yaa odaa hooda Oromoodhaa
Fakkeenya badhaadhaa mallattoo tokkummaa
Kan quuqqaa hinqabne teessoo abbaa Gadaa.

Baay'inni dameesaa akkuma sabasaa
Dheerinni umriisaa uummaticha ibsa.

Muka jedhu malee odaan muka miti
Galma Boorantichaa kennaa Waaqayyooti
Kan Oromoon hundi walgahu achitti.

Bal'inni dahoosaa mallattoo guddinaa
Ciminni dameesaa gootummaa sabboonaa
Kan walitti fidu Baarentuu-Booranaa
Miidhagaa lalisaa jiidhaa bonaafi gannaa
Galma Oromootaa Odaa nifaarfannaa!

Wanti faaruu kanarraa hubatamu, Odaan mallattoo uummata Oromoo ta'uusaati. Akkuma Odaan guddaafi dagaagaa ta'e, akkasuma sabni Oromoos saba bal'aafi saba gudda ta'usaa mul'isa. Baay'inni damee Odaa baay'ina saba Oromoo mul'isa. Odaan galma Oromootaati. Galma yeroo jedhu uummanni Oromoo gaaddisa Odaa jalatti walgahee, murtii dabarsa; Kan Wallole wallitti araarsa; Waliin marii'ata; Tokkummaa uummata Oromoo mul'isa; Saba Oromoo kaabaafi kibbaa, bahaafi dhihaa walitti fida. Odaan akkuma jiidhaafi lalisaa ta'e, akkasuma dacheen Oromiyaa qabeenya hundumaan badhaatuu ta'uushee mul'isa.

4.2.3.3.2. Weedduu

Weedduun akaakuuwwan afoolaa keessaa isa tokko ta'uun isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Weedduun aadaa Oromoo gosoota adda addaa ofkeessaatii qaba. Weedduun aadaa Oromoo gosoota adda addaa qaba. Isaanis: weedduu azmaarii (Faarfattuu), weedduu jaalalaa-Sirba, weedduu gelloo, weedduu da'umsaa, weedduu daboo, weedduu buddeenaa, weedduu saawaafi weedduu daadhii akka ta'e ibsa. Weedduu jaalalaa aci keessa jiru akka armaan gadiitti qaaceffameera.

A. Weedduu Jaalalaa

Qeensa qeensa foon saree, abaaboo mana gidduu
Eessa eessa ooltaree, gaaf gaafoo mana hinjirtuu !
Yaaqamalee yaagugee, ceetee bakkeetti hingaltuu
Na waxalee na gubee, kaatee laphee nan hinqabduu?
Daalachoo binnee gallaa, yaagogaa waraabessaa
Jaalalloo qixxee wayyaa, maaf qofaa na raatessaa?
Yaaguddattuu seedarii, sangaan cidiirraa sirbaa
Na dhungachuu feetanii, kanaaf hidhiin nasirbaa.

Weedduu kanarraa wanti hubachuun danda'amu, weedduu jaalalaata'uusaati. Weedduu kanas kan weeddise nama jaalalaan qabamedha. Weeddisaan kun jaalalaan qabamee intala argachuudhaaf kan dheebotee/hawwee ta'uusaa agarsiisa. Intala jaallate sana yaada jaalalaatiin barbaadaa jira. Qofaa ta'ee oliifi gadi naanna'aa akka jiru dubbata. Jaalalli nama tokko qofaan raawwachuu hindanda'u. Jaalala iddoodhaan gahachuudhaaf dirqama dhiiraafi dhalaan barbaachisaadha. Namni jaalalaan qabame kun intala jaallate kana hanga manaattillee deemee ishee argachuuf barbaadee argachuuf carraaqee ture. Haata'u malee, jaalala kanaaf qaamaan ishee argachuufi dheebuu jaalala qabu sanaa bahuu hindandeenye.

B. Weedduu Saawwaa

Ururuu yaa saawaa takkan si uruursaa
Akka mucaa dhabaa akka ilmoo maseenaa
Essa koon aseena saani maal hintaane
Kotteen shinii ta'ee foon irbaata ta'ee
Gogaan waalluu ta'ee gaafni geeba ta'ee
Loowwan abbaan tikfatuu dirrisaa hinhir'atuu.

Weedduu kanarraa wanti hubatamu, horiin faayidaa hedduu qabaachuu isaati. Kotteen isaa shinii/finjaala ta'a. Foon isaa irbaata ta'a. Gogaan itillee/afata ta'a. Gaafni immoo geeba ta'a. Jireenyi ummata Oromoo horiirratti kan hundaa'edha. Oromoonis horii baay'ee jaallata. Kanarraan kan ka'e jaalala horiif qabu weedduudhaan ibsata. Oromoon ija nama/dhala isaa ilaaluun horii isaa ilaala. Namni horii isaa sirriitti kalootti qabee furdifatu horiin isaa jalaa hinhuuqqatu. Akkuma namni nyaata madaalamaa nyaatee bifa isaa eegatu, horiinis kunuunfamee bibti isaa eegama.

4.2.3.4. Tapha Ijoollee

Afoolawwan uummata Oromoo biratti bal'inaan beekaman keessaa inni tokko tapha ijoolleeti ta'uu isaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsamee jira. Ijoolleen hiriyyoota ta'an yommuu walitti dhufan taphoota adda addaa taphachuun yeroo isaanii dabarsu. Taphni ijoollee faayidaa guddaa qaba. Jireenya hawaasummaa nibarsiisa, sammuu isaanii nicimsa. Taphoonni akkuma argametti taphatamu osoo hinta'iin seerota mataa isaanii qabu. Hirmaattonni seerota sana eeganii taphachuu qabu jechuudha. Ijoolleen kamiyyuu tapha adda addaa hawaasa keessaa argatan lamaafi lamaa ol ta'uun taphachaa yeroo isaanii dabarsu. Kan kitaabicha keessaas, qorataan akka armaan gadiitti xiinxaleera. Taphni kunis haala gaaffiifi deebiitiin kan qophaa'edha. Taphni dhiyaate kunis akka armaan gadiitti qaacceffameera.

Tapha Ijoollee Gaaffiifi Deebiitiin Gaggeeffame

A	B
➤ Ijoollee gamaa hoo !	Ookoo !
➤ Koottu hora buunaa.	Dhiyaana hinnyaanne.
➤ Maaf nyaachuu didde?	Warratu na dhoowwate.
➤ Maaf hindhaanne ?	Dhaaneera.
➤ Eessa, eessa dhaante ?	Harma, harma jala.
➤ Harmi maal sii buuse ?	Amartii.
➤ Amartii maal goote ?	Hiriyyaafan kenne.
➤ Hiriyyaan maal sii goote ?	Ulee qallayyoo naaf kennite.
➤ Ulee maal goote ?	Waaqattin aarse.
➤ Aarri eessa dhaqe ?	Waaqa seene.
➤ Waaqni maal rooba ?	Bokkaa.
➤ Bokkaan maal biqilcha ?	Marga.

➤ Marga maaltu dheeda ?	Horii aayyoo tiyya.
➤ Horii maalitti elman ?	Okolee sibilaa.
➤ Maalitti fannisan ?	Xaaxessaa.
➤ Xaaxessaa maltu mura?	Qottoo.
➤ Qottoo eenyutu tuma ?	Ogeessa.
➤ Ogeessi kun eenyu ?	Kan dandeettii qabu.
➤ Dandeettii maaltu fida ?	Jireenyaafi barnoota.

Taphni ijoollee armaan olitti dhiyaate kun haala gaaffiifi deebiitiin kan dhiyaatedha. Adeemsa gaaffiifi deebii kana keessatti ijoolleen waan baratan qabu. Waan isaan baratanis: waa'ee bakkaa, qaama, sibiilaa, muka, meeshaa, dandeettii ogeessaa, adeemsa waldhaggeeffannaa, bu'aa hiriyyaan waliif godhu, bokkaan waaqarraa akka dhufuufi akka marga biqilchu, horiin immoo marga dheedee, hora dhugee aannan akka kennu irraa barachuu danda'u. Hora jechuun bishaan akka siicoo furdaa ta'ee, dhamdhama soogiddaa kan qabuufi horiin dhugee gabbachuu kan danda'uufi dhibee horii irraatii kan ittisudha. Tapha kanarraa wanti hubatamu: waldhaggeeffachaa, dabaree-dabareedhaan, seera eegaa waliin taphachuu isaanii. Ijoolleen tapha keessatti seera barachaa yoo adeeman, gara fuula duraattillee faayidaa seera hordofuun qabuufi miidhaa seera hordofuu dhiisuun isaanitti fidu adda baafachaa akka adeeman taasisa. Adeemsa gaaffiifi deebii keessatti, seerri hordofamee taphni gaggeeffamu jira. Tapha ijoollee dhiyaate kana keessatti, seerri hordofame jira. Seerri kunis tokko kan gaafate yoo ta'u, tokko immoo deebii kan kennedha. Kanarraa wanti hubatamuu danda'u, waldhaggeeffachaa walgaafachuufi deebii waliif kennuu agarsiisa. Adeemsa gaaffiifi deebii keessatti immoo waldhaggeeffachaa gaafachuufi deebisuun mata duree sanaaf xiyyeeffannoo akka kennan barsiisa.

Karaa biraatiin adeemsa tapha ijoollee keessatti gaaffiifi deebiitiin taphachuun faayidaa mataa isaa qaba. Faayidaa inni qabus, tapha sana keessa dandeettii dubbachuu shaakalaa akka adeemanidha. Sammuun ijoollee qaramaa adeema. Uumama naannoo isaanii jiruufi nam-tolchee naannoo isaanii argamu haala salphaadhaan tapha keessa shaakalanii barachaa adeemu. Kana keessa muuxannoo horachaa, sammuu isaanii dagaagsaa deemu. Gaaffiifi deebii keessatti, waan tokko qoratani deebii itti barbaadani argachuu akka danda'aniif ijoollee nigargaara. Haala kanaan ijoolleen adeemsa gaaffiifi deebii keessatti, faayidaa dubbii afaanii gabbifachaafi horachaa adeemu jechuudha. Osuma tapha kana

taphachaa jiranii maalummaa dhiyaanaa, harma, hiriyyaa, ulee, waaqa, bokkaa, marga, horii, okolee, sibiila, xaaxessaa, qottoo, ogeessa, faayidaa dandeettiifi barnootaa adda baafachuun hubannoo horachaa adeemu.

4.2.3.5.Afoolawwan Unka Gaggabaaboo

Afoolawwan unka gaggabaaboo kanneen jedhaman afoola kan akka hiibboo, mammaaksa, jechamaafi eebba ta'uusaa boqonnaa lama keessatti bal'inaan ibsameera. Isaanis akka armaan gadiitti tartiibaan dhiyaatanii qaaceffamaniiru.

4.2.3.5.1. Hibboo

Qorataan kun hibboowwan kitaabilee Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessa jiran Qabiyyeen kaa'uun akka armaan gadiitti tartiibaan qaacesseera

A.Meeshaa Manaa

“Karaan Gibee naannoo naannoo.” Deebiin hibboo kanaa gundoodha. Hibboo kana walgaafachuun ijoolleef bu'aa hedduu qaba. Meeshaan mana keessaa nanna'ee, naanna'ee hojjetamuun nama gargaaru maal akka ta'e yeroo barbaadan dandeettiin waa qorachuu isaanii nidagaaga. Akkasumas, dursa wallaalanii erga deebiin itti himamee booda meeshaa manaa keessaa tokko nibaru.

“Miilla afur qaba, danda'ee laga hince'u.” Deebiin hibboo kanaa sireedha. Ijoolleen yemmuu gaaffii kana gaafataman meeshaan manaa keessaa miilla afur qabu kami jedhanii yaaduudhaan bira gahu. Haala kanaan dandeettii yaaduusaanii gabbifatu.

B.Beeylada Manaa, meeshaafi nama

“Fayyaa du'aa baatu, du'aa fayyaa baatu.” Deebiin hibboo kanaa farda, kooraafi namadha. Ijoolleen yeroo gaaffii kana gaafataman ala moo mana akka galu erga qoratanii booda deebii itti barbaadu. Erga deebii argatanii booda, kanneen mana galaniifi kanneen ala galan adda baafachuun hubannoo isaanii bal'ifachaa adeemu.

C.Qaama Namaa

“Sulula qal'oo araddaa bal'oo.” Deebiin hibboo kanaa qoonqoofi garaadha. Hibboon kun kan gargaaru ijoollee xixiqqoon qaama namaa addaan baafachuu barsiisuuf. Hiibichis fakkoommiin dhiyaate waan ta'eef salphumatti qabatama.

“Namichi diimaan tokko hallayyaa keessaa lallaba.” Deebiin hibboo kanaa arrabadha. Hibboon kun ijjoolleef gargaarsa godhu qaba. Gargaarsa inni godhus, qaamota namaa jiran

keessaa kam akka ta'e adda baafachuun danddeettii yaadachuu isaanii dagaagfachaa adeemu. Qaamota namaa keessaa lallabuun/dubbachuun kan beekamu adda baasanii baru.

“Osoo nyaatuu kan si nyaatu.” Deebiin hibboo kanaa garaadha. Ijoolleen gaaffii hibboo kanaa qorachuudhaan osoo nyaatuu kan nama nyaatu maal akka ta'e adda baasanii bira ga'u. Kun immoo ijoolleen qaamota namaa adda baafachaa akka adeemaniifi hubannoo isaanii babal'ifachaa akka adeeman gargaara.

D.Meeshaa waraanaa

“Ciisu akka reeffaa, ka'u akka leencaa.” Hiibboon kun deebiin isaa qawweedha. Maatiin hiibboo kanatti fayyadamuun ijoolleen maqaa meeshaa kana salphumatti akka qabatan taasisuun nidanda'ama. Akkuma beekamu qawwee dirree waraanaatiifi bakka barbaachisaa ta'etti namoonni gurguddoon itti fayyadamu malee ijoolleen bira gahuu hinqabani. Kanaaf jecha, ijoolleen sodaatanii akka hintuqne gochuuf cimina qawwee fakkoommii leencatiin qabsiisuun hubannoo akka horatan godhu. Kana waan ta'eef, ijoolleen meeshaa waraanaa namoonni gurguddoofi muuxannoo qaban qofaan kan itti gargaaraman ta'uu beekanii akka irraa ofqusataniif hubannoofi akeekkachiifni isaaniif kennama.

E.Waantoota

“Hanga majii geessi, biyya waliin geessi.” Deebiin hiibboo kanaas aduudha. Qaamni hiibboo gaafatame dursa hiibboo jedhamee erga hiibbakka jedhee booda, ala gala moo mana gala jedhee bakka itti argamu adda baafachuu qaba. Haala kanaan ijoolleen deebii hibboo kanaa argachuuf mana keessa osoo hintaane, ala barbaadu. Hiibboon baay'inaan fokkoommidhaan dhiyaata waan ta'eef itti yaadanii argachuu barbaachisa. kana keessas dandeettiin yaaduu ijoollee bal'achaa deema.

F.Meeshaa Barreeffamaa

“Harkaan facaasanii, ijaan guru.” Deebiin hibboo kanaa barreeffamadha. Ijoolleen maqaa meeshaa kanaa qoratani deebii isaa argachuuf akka yaalaniif, maatiin hiibboo kanatti fayyadamuun ijoolleen maqaa meeshaa kana salphumatti akka qabatan taasisuun nidanda'ama.

G.Biqiltuu/muka

“Gaaddisa jedhanii jala hintaa'an,ulee jedhanii hinqabatan.” Deebiin hibboo kanaa muka laaftoodha. Ijoolleen gaaffii hibboo kanaa ala galuu isaafi ala jiraachuu isaa erga adda baafatanii booda qoratani deebiisaa argatu. Kana keessa ijoolleen waan naannoo isaanii

jiru, kan ala galuufi kan mana galu adda baasanii qoratani akka bira ga'uu danda'niif danddeettii yaadannoo sammuu isaanii dagaagfachaa adeemu.

H.Bineensa Bosonaa

“Jaartiin tokko qoraan baattee gadi adeemti.” Deebiin hibboo kanaa xaddeedha. Ijoolleen yeroo hobbifatan alaafi mana galuu isaa qoratani erga adda baafatanii booda, deebii isaa bira qaqqab u. Kana keessatti waan ala galu keessaa xaddeen ishee tokko ta'uu isaa adda baafatu. Akkanatti danddeettii hubannoo isaanii bal'ifachaa adeemu. Kana keessa bineensota bosona keessa jiraatan qorachaa deemuufi adda baafachaa deemu. Haaluma kanaan sammuu isaanii dagaagfachaa adeemu.

I.Beeylada Manaa

“Yoo lubbuun jirtu marga dheeddi, erga duuteen booda midhaan nyaatti.” Deebiin hibboo kanaa Sa'aafi qalqalloodha. Ijoolleen gaaffii hibboo kanaa erga gaafatamanii booda, ala galuufi mana galuu erga qoratani adda baafatanii deebii isaa kennu. Yoo lubbuun jirtu marga kan dheedduufi erga duuteen booda immoo midhaan kan nyaattu tooftaadhaan qoratani deebii isaa bira ga'u. Akkasitti hibboo barachaa kan naannoo isaanii jiru adda baafachaa adeemu. Kana keessas, danddeettii afaanii dagaagfachaa, hubannoo gadi fagoo horachaa adeemu.

4.2.3.5.2. Mammaaksa

Qorataan kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa sakatta'ee xiinxaleera, hiikawwan mammaaksaas akka armaan gadiitti tartiibaan qaaccessseera.

A.Akka ebaluun sirbaan, morma nama jal'isa.

Mammaaksi kun ergaa mataasaa qaba. Ergaan isaas, humna ofii malee hiixachuun rakkoorra nama buusuu akka danda'a ibsa. Akkuma mammaaksicharraa hubatamutti akka namni tokko sirbutti sirbuu shaakaluun namarraa miidhaguu hindanda'u. Namni sirba sirbu tokko akkuma kenna isaatti sirbuu qaba malee, sirba kenna isaa hintaane sirbuun bu'aa isaafii kennuu hindanda'u, irraas hinbareedu. Ergaa guutuu ta'ellee dabarsuu hindanda'u. Kana waan ta'eef, akka rakkoo keessa hingalleef humnaafi danddeettii keenyaa ilaallee jiraachuu qabna malee, namaafi ollaa keenya ilaallee akkusumaan oftuluufi humna ofii malee olhiixachuun rakkoo keessa nama buusuu danda'a.

B. Ollaan akkam bultee beeka, akkatti bule abbaatu beeka.

Mammaaksi kun ergaa dabarsu qaba. Ergaan isaas, rakkoo walii hubachuu dhiisuu akka ta'e ibsa. Ollaan yeroo walargu nagaan walgaafachuutti beekamoodha yoo ta'aniyyuu akkamitti akka jiraatan Walhubachuurratti garuu walii yaaduun hinjiru. Rakkoo ofii abbumatu ofiif beeka malee, namni namaaf beekuu hindanda'u. Rakkina mataa isaa abbumatu beeka malee namni namaaf hubachuurratti rakkisaadha. Fakkeenyaaf, inni qabu nyaatee quufee yoo bulu, inni hinqabne immoo mar'immaan gogsee hagabuu bula. Inni tokko dhibeedhaan dararamaa yeroo bulu, inni tokko immoo rakkoo tokko malee nagaadhaan hirriba isaa budduuksaa bula. Inni tokko quufee sirbaa yeroo bulu, inni tokko immoo dhiphatee boo'aa bula. Kaan guyyaatti si'a afur yeroo nyaatu, kaan immoo guyyaatti si'a tokko illee waan afaansaatti geessu dhabee dararamaa jiraata. Akkasuma namni rakkoo namaa hubachuu hindanda'u. Kanaaf rakkinasaa abbaatu danda'ee jiraata kan jedhutti hiikama.

C. Olkaayan malee, olkaatanii hinfuudhan.

Mammaaksi 'Olkaa'an malee, olkaatanii hinfuudhan'jedhu kun qusannaa barsiisa. Har'a waan argatan yoo olkaa'atan malee borimmoo asiifi achi kaachuun bu'aa buusuu hindanda'u. Namni qusannaa hinbeekne bor rakkachuun isaa waan hinoolledha. Bor rakkachuu irra immoo har'a yoo qusatan rakkoo bor namatti dhufu jalaa ba'uun nidanda'ama. Kanaatii achitti, iddoo qusannaan hinjirretti, asiifi achi kaatanii gargaarsa barbaaduun/liqii keessa seenuun deebisee rakkoo keessa nama galchuun isaa waan oolu miti. Kanaaf, waan qaban qusatanii seeraan itti gargaaramuun ogummaadha.

D. Gingilchaan manaa gubannaan, migirri alatti boosse.

Mammaaksi kun ergaa isaa firummaa/aantummaaakka ta'e ibsa. Migirri alaa kan boosse sababa gingilchaan manaatii gubatteefidha. Gingilchaan kan hojjetame migira irraatii waan ta'eef waliif quuqamuu isaanii agarsiisa. Namoonni sanyii/lammii tokko ta'an yeroo sanyiin isaanii tuqamu isaanitti dhagahamee quuqamaafii jechuudha. Lammiin-lammiif quuqamuu akka ta'e hubachiisa. Gaafa rakkoon nama mudate lammiin ofii namaaf birmachuun kan hinoolledha. Lammiin hammam yoo walirraa fagaatee jiraatellee gaafa rakkoon nama quunname waliif birmachuun akka jiru barsiisa.

E. Obsaan aannan goromsaa dhuga.

Mammaaksi kun suuta suuta iddoo yaadan akka gahan barsiisa. Goromsi dhaluudhaaf yeroo fudhata, turtee dhalti. Aannan goromsaa dhuguuf immoo hamma isheen dhaltutti

obsanii eeggachuun namarraa eegama. Namni obsa qabu waan gaarii tokkotti ba'uun isaa shakkisiisaa miti. Obsi iddoo guddaafi waan eebba qabutti nama baasa. Namni obsa qabu yeroo eeggatee, bara eeggatee eebba waaqayyo isaaf qopheessetti ba'uu danda'a.

F. Eegee qeerransaa hin qaban, qaban gadi hinlakkisan.

Mammaaksi kun ejjennoo qabaachuu akka qaban barsiisa. Eegee qeerransaa qabuun baay'ee ulfaataafi sodaachisaadha. Sababni isaas, qeerransi tuqamnaan dafee aaree waan nama balleessuuf qabnaan gadi lakkisuun balaarra nama buusa. Iddoo guddaa tokko gahuudhaaf ejjennoon baay'ee murteessaafi barbaachisaadha. Iddoo ejjennoon hinjirretti, waan barbaadaniifi iddoo guddaa ta'e tokko bira gahuun gonkumaa hindanda'amu. Kanaaf waan barbaadan sana fiixaan baasuuf ejjennoo cimaa ta'e qabaachuun murteessaadha. Nama gootatti qoosuun rakkoo namatti fiduu danda'a.

G. Marabbaan jiraannaan man'een mixii cidha galcha.

Mammaaksi kun tokkummaa barsiisa. Mixiin tokkummaan hojjechuun beekamti. Walgargaaranii, toora eeganii halkaniifi guyyaa hojjechuun beekamu. Bakka tokkummaan jirutti waan guddaa ta'e tokko hojjechuun nama hinrakkisu. Tokkummaan humna. Iddoo tokkummaan jirutti wanti nama rakkisu tokkollee hinjiru. Waan yaadaniifi waan barbaadan bira ga'uun nidanda'ama. Kaayyoo barbaadame tokko galmaan ga'uudhaafi waan guddaa ta'e raawwachuuf tokkummaan baay'ee barbaachisaadha.

H. Bakka nama dhukkubu ammaa amma qaqqabatu.

Ergaan mammaaksa kanaa rakkoo ofii irra deddeebi'anii dubbachuu agarsiisa. Akkuma bakka nama dhukkubu irra deddeebi'anii ammaa amma tuttuqan akkasuma waan nama rakkise tokko irradeddeebi'anii ibsachuu agarsiisa. Namni rakkatee jiru tokko ganamaafi galgala waa'ee rakkoo isaa sana kaasee irra deddeebi'ee dubbata. Mata dureen dubbii isaa dhimma rakkoo isaa keessa deddeebi'ee himachuudha. Dhimma rakkoo isaa sana dubbatee hindhiisu. Har'as boris dhimma rakkoo isa quunname sanaa dubbachuu irraa duubatti hinjedhu.

I. Duudaan isa bara gurri dhagahuu odeessa.

Maammaksi kun waan darbe qofaarratti xiyyeeffachuu agarsiisa. Namni isa bara jireenya qabuu haasa'a. Wanti hunduu yeroo wajjin deemuu baannaan gatii hinqabu. Yeroon nama gatee deema. Yeroo keessa jirrutti gargaaramuu dhiisnee waanuma darberratti xiyyeeffannee jiraachuu barbaaduun gatii hinqabu. Bara irratti dammaqanii jiraachuun

abshaalummaadha. Kanaatii achitti barri nu gatee deemuun isaa waan hinoolledha. Kana waan ta'eef, isa kaleessaa odeessuu dhiisanii isa har'aa irratti dammaqanii jiraachiin baay'ee barbaachisaafi ogummaadha.

J. Gurra dabarsaan ollaa walitti naqa.

Ergaan mammaaksa kanaa waldhagahuu dadhabuu agarsiisa. Duubbii tokko sirriitti dhaggeeffachuu dhiisuun rakkoo keessa nama galchuu danda'a. Waan namaan jedhame tokko adda baafachuu dadhabuun balaarraa nama buusuu danda'a. Dubbii dubbatamu tokko xiyyeeffannoo itti kennanii hojiiirra oolchuu dadhabuun rakkoo namatti fiduu danda'a. Iddoo walcaqasuun hinjirretti, yaada tokko qabaachuun hindanda'amu, dubbiin faalla'aa deema. Bakka walcaqasuun hinjirretti, deebii hintaaneefi yaada hintaanetu kennamuu danda'a. Kun immoo walitti bu'iinsa fiduu waan danda'uuf walcaqasuun baay'ee barbaachisaafi murteessaadha.

K. Bor hinbeekneen qoda bukoonshee sagali.

Mammaaksi kun qusannaa wallaaluu barsiisa. Namni qusannaa hinbeekne har'uma nyaatee, dhugee fixuuf tattaaffii godha. Waan qaban har'uma fixuun bor immoo rakkoo keessa galuun kan hinoolledha. Namni qusannaa hinbeekne bor maal akka isatti dhufu hinbeeku. Namni akkasii waanuma har'aaf malee, waa'ee boruutiif dhimma hinqabu. Har'a irra dhaabbatanii waa'ee boruutiif hinyaadan taanaan, rakkoo guddaa keessa galuun waan hinoolledha. Har'a irra dhaabbatanii waa'ee borii mul'ata qabaachuun, qusannaatti gargaaramuun abshaalummaafi gamnummaadha.

L. Kan hojii dhabe, dhangalaasee funaana.

Mammaaksi kun dhuulbummaa/hojii hiikuu agarsiisa. Hojii hiikuun waan hintaane nama hojjechiisa. Dhiilbummaan waan hojjetamuu qabu dhiisanii waan hojjetamuu hinqabne akka hojjetan nama taasisa. Dhiilbeen yerootti gargaaramuufi karooratti fayyadamuu hindanda'u. Akkasumaan yeroo isaafi humna isaa balleessa.

M. Hudduu abbaan dagate, tusseen sagal ciniinti.

Ergaan mammaaksa kanaa ofdagachuu agarsiisa. Namni ofhineegganne tokko balaa garaagaraatiif saaxilamuun isaa waan hinoolledha. Mataa ofii dagachuun/ofirraanfachuun rakkoo adda addaa keessa nama buusuu danda'a. Namni jiruufi jireenyasaa irratti dagannaa taasisu tokko rakkoo guddaa irratti kufuun isaa beekamaadha. Kanaaf, rakkoo garaagaraatiif akka hinsaaxilamnetti mataa ofii dagachuu irraa ofeeggachuun

barbaachisaadha. Jireenya ofii keessatti mataa ofii eeggachuun miidhaa garaagaraarraa nama eega. Yeroo nuti ogeessa taanee beekumsaan guutamnu, ofeeggannoon nugolga; hubannaanis nueega. Kanaatii achitti mataa keenya daganna taanaan kallattii garaagaraatiin miidhaan garaagaraa nurra gahuu danda'a.

N. Wallaallaan bishaan keessa dhaabatee dheebota.

Mammaaksi kun beekumsa ykn ogummaa dhabuu agarsiisa. Namni tokko tokko osoo waan hundumaa qabuu, isa qabu sana itti fayyadamuu dadhaba. Kun immoo ogummaa dhabuu agarsiisa. Iddoo ogummaan hinjirretti hamma fedhe qabeenya qabaatan illee gatii hinqabu. Iddoo qabeenyi jirutti ogummaa qabaachuun barbaachisaadha. Kanaatii achitti qabeenya qabu sana seeraan itti fayyadamee jiraachuu hindanda'u. Qabeenyiifi gowwummaan gonkumaa waliin deemuufi waliin jiraachuu akkasumas, walirraa fayyadamuu hindanda'an. Kanaaf, waan qabnu tokko itti gargaaramuudhaaf beekumsa qabaachuun barbaachisaadha.

O. Miilla lama qabaniif, muka lama hinkoran.

Ergaan mammaaksa kanaa yaada lamaaniin deemuun rakkisaa akka ta'e barsiisa. Namni miilla lama ejaa qabaateef yeroo tokkotti muka lama yaabuu/koru hindanda'u. Akkuma kana namni yaada lama qabu tokko waan tokko fiixaan baasuu hindanda'u. Sababni isaas, yeroo tokkotti waan addaaddaa raawwachuun ulfaataa waan ta'eefidha. Yeroo tokkotti waan tokko raawwatanii isa itti aanutti darbuudha malee, kanbiraa yaadaa isa tokko hojjechuun dogoggora keessa nama galcha. Fiixaan ba'insaas namaaf kennuu hindanda'u. Kanaaf, waan hojjetan tokko walduraa boodaafi tartiibaan hojjechuun barbaachisaafi bu'a qabeessadha.

P. Lafa ilaalanii farda dhahatu.

Mammaaksi kun hubannaa barsiisa. Namni farda dhahatu tokko haala taa'umsa lafaa sana ilaaluun isarraa eegama. Namni hubannaa qabu tokko ofeeggachaa hojiisaa hojjeta. Hojii hojjetan keessatti hubannaadhaan hojjechuun bu'a-qabeessa argamsiisa. Iddoo hubannaan hinjirretti waan barbaadan raawwachuun qormaata keessa nama galchuu waan danda'uuf hubannaadhaan deddeebi'uun baay'ee barbaachisaadha. Fak. namoota bira taa'anii yeroo haasa'an haala namoota sanaafi eenyummaa namoota sanaa sirriitti beekuun barbaachisaadha. Sababni isaa dubbii keenya fuudhanii iddoo hintaanetti dabarsuu danda'u waan ta'eefidha. Kanaaf, akkuma jaarsi hantuutaa ofeeggachaa sirbaa jedhe, ofeeggachaa haasa'uufi dubbachuun gamnummaadha.

Q. Maalbaasuuf dhama raasu.

Ergaan mammaaksa kanaa wanta bu'aa hinqabne hojjechuun akkasumaan xaaruu akka ta'e hubachiisa. Dhama keessaa wanti ba'u tokko illee hinjiru. Dhama keessaa dhadhaa baasuuf raasuun humna ofii fixuu ta'a malee gatii hinqabu. Waan gatii hinqabne keessa galanii hojjechuun faayidaa hinqabu. Faayidaa isaarra miidhaa isaatu caala. Hojii nuti hojjechuu qabnu waan faayidaa qaburratti xiyyeeffachuu qaba malee, akkasumaan waan faayidaa hinqabnerratti humna keenya dhangalaasuun bu'aa malee nu hambisa. Kanaaf, waan nuti hojjechhuu qabnu waan bu'aa qabuufi waan nu fayyadu irratti kan xiyyeeffate ta'uu qaba.

R. “Heeruma dharraanee, heerumnee rarraane,” jette jaartiin.

Ergaan mammaaksa kanaa waan tokko barbaadanii carraa hintaanerra bu'uu agarsiisa. Wanti yaadaniifi wanti argatan faallaa ta'uusaa agarsiisa. Jaartiin kun heeruma barbaaddee, erga heerumtee booda immoo akka yaadde sana ta'uufii dide. Jaartiin kun heeruma hawwitee, heerumtee milkaa'ina dhabde; heerumtee carraa hintaanerra bute. Namoonni tokko tokko waan tokko dharra'anii/hawwanii hamma waan sana argatanitti dheebotu. Gaafa wanta yaadan sanatti bahanimmoo, wanti sun akka yaadame ta'uu dhiisuudhaan faallaa ta'ee argama. Wanta yaadan tokko akka carraa ta'ee waan gaariirra yoo nama buuse malee, wanti isaa faallaa ta'ee yoo argame rakkoo keessa nama galchuun isaa hinoolu. Kanaaf, wanti hawwan tokko akka carraa ta'ee, waan hintaanerra nama buusuu danda'a. Wanti tokko akka hawwan ta'uu dhiisuu mul'isa. Wanti yaadame tokko milkaa'ina dhabuu agarsiisa.

4.2.3.5.3. Jechama

Jechamni akaakuu afoolaa keessaa tokko ta'uun uummata Oromoo baay'ee kantajaajilu ta'uu boqonnaa lama keessatti tuqameera. Jechamni kun baay'inaan gaaleedhaan dhiyaata. Ergaa ifaafi dhokataa qaba. Ergaan ifaan isaa kalluttumaan hiika gaalichaa kennuu yoo ta'u, ergaan dhokataa isaa immoo dandeettii, muuxannoofi cimina sammuu gaafata. Uummanni Oromoo guyyaa guyyaan kan haasaa isaa guyyuu keessatti itti fayyadamu qaba. Jechamoota jiranis qorataan akka armaan gadiitti adda baasuun boodarra hiikafi ibsa itti kennuun qaaccessseera.

Deebii Jechamootaa

Jechama	Hiika Ifaa	Hiika Dhokataa
1.Harki harka baasa	harki ofumaa harka biraa baasa	ijaa deebifachuu
2.Gara-bal'eessa	garaa guddaa qaba	obsa qabeessa
3.Nyaara haaddatte	rifeensa nyaara ofirraa balleessite	qaanii kan hinbeekne
4.Quba hinqabu	quba dhabeessa/qurcii	hinbeeku/hindhageenye
5.Gurra qaba	nidhagaha	beekamaadha
6.Naa hooqi	naa fottoksi	na gargaari
7.Garajabeessa	garaa jabaa qaba	kan namaaf hinnaane
8.Garaa kutate	garaasaa ofirraa mure	irraa cite
9.Harka qal'eessa	harka qal'oo qaba	deegaa/hiyyeessa/rakkataa
10.Harka wayyaa jalaan	harka wayaa jala kaa'uu	dhokssaadhaan
11.Nyaara gudunfe	nyaara walitti hidhe	mufate, jibbe
12.Funyaan gudunfe	funyaan walitti hidhe	xireeffate
13.Bultii godhate	jireenya horate	abbaa warraa ta'e
14.Ija babaase	ijaa gurguddisee ilaale	rifate, nahe

Hawaasa Oromoo biratti baay'inaan kan dhimmarra oolu hiika jechamaa isa dhokataa malee, isa ifa jiru miti. Sabni kun karaa iccitii ta'een jechamatti fayyadamee ergaasaa dabarfata; safuu hawaasa isaa ittiin eeggata. Fakkeenyaaf, jechama olii “Nyaara haaddatte” jedhu yoo ilaallu qaanii/Saalfii/leeyyoo wallaalte jechuudha. Mucayyoon kun dhimma hawaasaan ala ta'e tokko yoo raawwate safuu gatu isheetiif jedhama; kanneen biroo ishee ilaalanii akka ofeeggataniif ergaan kun darba. Haala kanaan safuun hawaasaa akka eegamuuf jechamatti gargaaramu.

4.2.3.5.4 Eebba

Eebbi gosoota afoolaa keessaa isa tokko ta'uun isaa boqonnaa lama keessatti ibsamee jira. Eebbi kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa ja'a fuula kudhanii hanga kudha-tokkoo irratti dhiyaatee jiru akka ibsutti, namni tokko hojii gaarii yoo hojjete, abbaafi haadha isaa biratti yoo jaallatame, ollaafi hiriyyaa isaatiin kabaja yoo qabaate, ni eebbifama. Ergaa

eebba kanarraa wanti hubatamu: namni maatii isaa biratti, ollaa isaa biratti, akkasumas, hiriyyoota isaa biratti jaalalaafi kabaja yoo qabaate, namnis, Waaqnis inuma isa eebbisa.

Qaaccessa Odeeffannoo afgaaffiidhaan Barsiisotarraa Argame

Odeeffannoowwan afgaaffiidhaan barsiisota Afaan Oromoo Mana Barumsa Sadarkaa Tokkoffaa Walisoo Liiban irraa argame bifa itti aanu kanaan qaaceffamuun dhiyaate.

Mata duree kana jalatti afgaaffiin baay’inni isaanii ja’a ta’an barsiisota Afaan Oromoo Mana Barumsa Sadarkaa Tokkoffaa Walisoo Liiban barsiisan mala akkaayyoon filataman hundaaf gaafa guyyaa 17–21/07/2010tti dhiyaatera. Gaaffichis qabiyyeefi dhiyaatina gilgaala akaakuu fookloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa irratti kan xiyyeeffatudha. Sababni afgaaffiin barsiisotaaf dhiyaateef immoo hunda caalaa hanqina akaakuu fookloorii kitaabilee keessa jiran odeeffannoo gahaa kennu jedhamee waan yaadameef odeeffannoo gahaafi quubsaa argachuuf yaadameeti. Haalli dhiyeessaafi qaaccessaa immoo akkaataa walitti dhiyeenya deebiisaaniitiin qabiyyee walfakkaataa walitti fiduun qoqqoodamee ibsamuun qacceffameera.

Akka qorataan yaada barsiisotaarraa argatetti hanqinaalee qabiyyee fookloorii barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessa jiru: Kitaabileen Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa qabiyyee fookloorii yoo qabaatellee, akaakuu fookloorii keessaa maalummaan, faayidaafi qabiyyeen fookloorii ifa bahee akka barattootaa galutti hinibsamne. Kanumti jiranuu haalli shaakalsiisuu isaanii xiqqaa waan ta’eef aadaafi falaasama hawaasaa ibsuurratti hanqina qabu. Akaakuwwan fooklooriitiif carraa walqixa kennuu dhisuun hanqina jechuun ibsu. Maalummaa akaakuwwan fookloorii hiikee ifa godhee barattootaaf ibsa hingodhu. Gilgaalli dhiyaate barattoonni gochaan akka agarsiisan hinaffeeru waan ta’eef, adeemsa dhiyeessuurratti rakkoo qabaachuu yaada barsiisonni kennanirraa hubachuun danda’ameera. Akaakuwwan fookloorii barbaachisoo ta’anii kanneen hawaasa keessa jiran hundi kitaabilee keessatti hin ammatamne. Fakkeenyaaf, gosa geerarsaa, sheekkoo durdurii, sheekkoo seenessaa, sheekkoo ibsaa, faaruu ateetee, faaruu booyichaa, faaruu ammachiisaa, sirba cidhaa, sirba ayyaana waggaa, weelloofi geelloo jechuun himaniiru.

Gama gilgaalatiin Yeroo tokko tokko gilgaalli gama fooklooriitiin dhiyaate, dandeettii barattootaatii oli ta’a. Gilgaalli dhiyaates seera akaakuun fookloorii ittiin dhiyaatu akka walirraa baranillee doo baay’eetti ihinajaju. Dabalataanis, gilgaalichi barattoonni akka

barreessan malee akka jechaafi gochaan agarsiisan hinaffeeru jechuun hir'ina jiru eeraniiru. Barattoonni hawaasa gaafatanii akka fidan iddoo baay'ee muraasatti malee hintaasifne waan ta'eef hariiroo hawaasaa baay'inaan akka uuman hintaasisne. Tartiiba qindaa'eenis hinteenye jechuun yaada isaanii kennaniiru. Kanaaf, fuulduratti fooyya'uu barbaachisa jechuun yaada jedhutu barsiisotarraa hubatama. Qabiyyeewwan fookloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessatti dhiyaate fookloorii hawaasichaa barsiisuuf gahaadhaa yaada jedhu barsiisonni hundi fookloorii hawaasichaa barsiisuuf gahaa miti jedhanii yaada kennani. Sababni isaa: hawaasa keessa akaakuu fookloorii hedduutu jira; haata'u malee, kitaabilee kanneen keessatti kan hinhammatamne jiru. Dabalataanis, bal'atees, qindaa'ees hindhiyaanne. Haata'u malee, kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa kanneen keessatti maalummaan, faayidaanifi gosni fookloorii adda bahee osoo hinibsamiin waan hafeef gahaa miti jechuun yaada isaanii kennani.

Fookloorii yeroo barsiisan barattoonni itti gammadanii akka baratan hundisaanii yaada tokko kennaniiru. Haata'u malee iddoo tokko tokkotti Umuri, dandeettiifi fedhiisaanii faana deema kan jedhuuf barsiisonni lama eeyyee nideema jedhani. Barsiisonni lama immoo lakkii, hindeemu jedha. Sababni isaas, sadarkaa, umuriifi fedhiisaanii faana waan walhinqabanneef jechuun deebii kennani.

Hawaasa Oromoo biratti safuun iddoo guddaa qaba. Akkuma beekamu Uummata Oromoo biratti xinnaafi guddaan, hangafaafi quxisuun walsafeeffachuun jiraachuun beekamaadha. Kanneen faayidaafi miidhaa qaban adda baasee dhaloota isaa barsiifata. Haata'u malee, kitaabilee barnootaa keessatti kanneen faayidaafi miidhaa qaban adda baasuun ibsee hinkeenye. Kunimmoo barattoonni safuu hawaasa isaanii dagachaa akka deeman gochuu danda'a. Kanaaf kanneen miidhaa qabaniifi kanneen faayidaa qaban adda baasuun kitaabilee keessatti hammachiisuun barbaachisaadha jechuun yaada isaanii kennaniiru.

4.3.Sakatta'a Odeeffannoo Sirna Barnootaa, Silabasiifi Qajeelcha Barsiisaa Irraa Argame

Akka odeeffannoon sirna barnootaa, silabasi, qajeelcha barsiisaafi kitaabileen barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa hariiroo isaan jidduu jiru sakatta'uun argame mul'isutti, walitti dhufeenyi isaanii qaawwa kan qabudha. Akka sirna barnootaatti waliigalaan kaayyoo barnootaa afaanii kan kaa'udha. Kaayyoo kana galmaan ga'uuf meeshaaleen barnootaa qophaa'an ogummaawwan kanarratti ga'umsa gonfachiisuun walquunnamtii, barattootaafi jireenya hawaasummaa garaagaraa keessatti akka itti fayyadamaniif haala kan mijeessu ta'uu akka qabudha. Kana galmaan ga'uuf kitaabni barnoota afaanii qophaa'uu

gosoota fookloorii kanneen naannootti argaman irraa akka ta'an kaa'a. Kunis haalli dhiyaannaa qabiyyee kitaabilee barnootaa keessaa jiranii kaayyoowwan kan galmaan ga'uu akka dandeessisutti qophaa'uu akka qaban kaasa. Kanaafimmoo silabasiin barnootaa akkaataa qabatamaan qophaa'uu akka qabudha. (Qajeelcha qophii barnootaafi qorannaa sirna barnootaa,1997) Qophii kitaaba barnootaa sirna barnootaa bu'uura taasifachuun odeeffannoofi hubannoon fookloorii malleen baruufi barsiisuu walsimsiisuun dhiyeessuu, tokkoon tokkoon boqonnaalee mata dureewwan akkamii keessatti akka dhiyaatan ibsuufi shaakala akkamiin mata dureewwan kunniin akka raawwatan kallattii agarsiisa. Qajeelchi barsiisaas, kaayyoo gooree barnootichaa galmaan ga'uuf shaakalaafi gilgaalota garaagaraa dhiyeessuufi meeshaalee deeggarsaa eeruun hojii barsiisaa tumsa.

Akkuma yaada armaan oliirraa hubachuun danda'amutti akkaataa sirna barnootaa keessatti taa'een kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti gosoota fookloorii garaagaraa naannoorraa argaman hawaasa gidduu galeeffachuun boqonnaalee kitaabilee keessatti kan hammataman yoo ta'an illee haallii dhiyaannaa qabiyyeewwan kitaabilee barnootaa keessatti argaman kaayyoo sirna barnootaatiin taa'e milkeessuurraatti hanqina kan qabanidha. Kunis akkaataa qophii kitaabilee barnootaa kunniin keessatti qabiyyeen fookloorii dhiyaate boqonnaa adda addaa keessatti adda ba'ee waan dhiyaateef dhimma fookloorii barsiisuurra darbee bu'aa ogummaawwa afaanii barsiisuuf qabu laafaa ta'uu isaati. Akka sirni barnootaa jedhutti gilgaalonni fookloorii walqabatanii kitaabilee barnoota afaanii kanneen keessatti kan hindhiyaanne ta'uu hubachuun danda'ameera.

Gama qajeelcha barsiisaatiin, boqonnaawwan keessatti mata dureewwan dehiyaachjuu qabaniifi tooftaa akkamiin deeggaramuu akka qaban ibsee jira. Tooftaawwan eeramanis, mala sissi'eessaa, mala gaaffiifi deebii, mala jechaafi gochaan dhiyeessuu, hojii garee (Qajeelcha barsiisaa barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa, 1997). Akkuma qajeelchi barsiisaa kunneen ibsanitti malleen akka marii garee, hojii garee, gaaffiifi deebii, sissi'eessuu, jechaafi gocha akaakuu fookloorii ittiin barsiisuuf kan mijatan ta'uudha. Haata'u malee, kitaabilee barnootaa kanneen keessatti tooftaalee kanneenitti gargaaramuun fookloorii dhiyeessuurratti hanqinni jira.

BOQONNAA SHAN: CUUNFAA ARGANNOOFI YABOO

Boqonnaan kun kutaa lamatti qoodamee dhiyaate. Inni duraa cuunfaa argannoo yoo ta’u, inni lammaffaa immoo yaboodha.

5.1. Cuunfaa Argannoo

Qorannoon sakatta’a fookloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa irratti godhame gara gudunfaatti dhufeera. Fooklooriin kitaabilee barnoota afaanii keessatti haala dhiyaannaa garaagaraa hordofuun dhiyaachuu danda’a. Fooklooriin kitaabilee barnoota afaanii keessatti kaayyoo barnootichaa galmaan ga’uu keessatti gahee olaanaa qaba. Kanarraa ka’uudhaan kitaabilee barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessatti haala dhiyaannaa fookloorii irratti qorachuuf sakatta’insi kan taasifamedha. Qorataanis kana bu’uura taasisuun “Sakatta’a akaakuuwwan fookloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa” jedhurratti qorannoo gaggeesseera.

Haaluma kanaan, odeeffannoowwan meeshaalee funaansa ragaa lamaan walitti qindeeffamuun erga qaacceffamanii booda mala ibsuutiin hiikamaniiru. Odeeffannoo funaanuufis kitaabilee Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa bara 2003 maxxanfamuun hanga ammaa hojjiirra jiran qorannoof filatamaniiru. Qorannoo kana keessatti madda ragaalee kan sakatta’a dokomentii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaafi afgaaffii barsiisota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa barsiisan afur ture. Barsiisonni iddattoof filataman mala iddatteessuu itti yaadaatiini. Odeeffannoo sakatta’a kitaabilee taasisuun ibsi itti kennameera. Odeeffannoon afgaaffiin argaman immoo jechaan addeeffamaniiru. Karaa biraatiinis, kitaabileen wabiifi qorannoon namootaa garaagaraatiin adeemsifaman sakatta’a barruu firoommii qorannichaa keessatti yommuu wabeeffachuun dhiyaatan, boqonnaalee shananuu keessatti mata dureewwan gurguddoofi xixiqqoon duraa duubaan dhiyaataniiru. Haaluma kanaan argannoowwan qorannicha kanaa ta’an haala armaan gadiin dhiyaatanii jiru.

- Akaakuwwan fookloorii kanneen akka duudhaa hawaasaa (sirna fuudhaafi heerumaa, sirna Gadaa, moggaasa maqaafi dhaha Oromoo); wantoota aadaa keessaa hojiiwwan harkaa, ijaarsa manaafi qulqullinasaa; afoola keessaa immoo sheekkoo bineensotaa, baacoo, afwalaloo, tapha ijoollee, hibboo, mammaaksa, jechamaafi eebbatu hammatame. Garuu akaakuwwan dhiyaatan gosa gosa isaaniitiin akka hin ibsamni bira gahameera.

- Haala dhiyaannaa gilgaala fooklooriin walqabatanii jiraanirra hubachuun akka danda'amutti, akka waa madaalan, gochaan akka agarsiisan, galumsaan hiika akka kennan, akkasumas, gareen akka keessatti hirmaatanitti walsimsiisee dhiyeessuu osoo qabuu, kan kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessatti dhiyaatan garuu kan irratti xiyyeeffate, deebii afaanii kan barbaadan, shaakala dhuunfaafi ibsa barattoonni akka kennan kan gaafatan ta'uun hubatameera.
- Rakkooleen fooklooriin walqabatee kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessatti mul'atan: Maalummaafi faayidaa fookloorii akka barattoonni irraa barachuu qabanitti hinibsamne. Iddoo baay'etti seera ykn adeemsa akaakuun fookloorii ittiin dhiyaachuu qabu hinbarsiisu. Qabiyyeen fookloorii tokko tokko sadarkaa barattootatiin walhingitu ta'uu isaa bira gahameera.
- Haalli fooklooriin gilgaala keessatti dhiyaateen barattoonni hawaasaan akka walquunnaman iddoo baay'etti hintaasifne; walirraa akka baratan gochuurratti humna hinqabu. Jechaafi gochaan akka agarsiisan baay'inaan akka hinaffeerree bira gahameera.
- Qajeelchi barsiisaafi silabisiin akka eerutti fooklooriin ogummaawwan afaanii arfan, fookloorii akka qabiyyeetti barsiisuuf malleen filatamoo ta'an kanneen akka agarsiisaa, gaaffiifi deebii, marii, argannoo, sissi'eessuu, gochaan dhiyeessuufi hojii garee akka ta'an ibsamullee kitaabilee barnootaa keessatti haala kanaan dhiyeessuurratti hanqina qabaachuun bira gahameera.

5.2. Yaboo

Haala dhiyaannaa fookloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessatti kanneen xiyyeeffannoo barbaadan argannoo qorannichaa bu'uura godhachuun yaadonni furmaata ta'u jedhamanii yaadaman akka itti aanu kanatti dhiyaataniiru.

- Akaakuwwan fookloorii kanneen akka duudhaa hawaasaa (sirna fuudhaafi heerumaa, sirna Gadaa, moggaasa maqaafi dhaha Oromoo); wantoota aadaa keessaa hojiiwwan harkaa, ijaarsa manaafi qulqullinasaa; afoola keessaa immoo sheekkoo bineensotaa, baacoo, afwalaloo, tapha ijoollee, hibboo, mammaaksa, jechamaafi eebba kitaabilee keessatti hammatamanii jiran akaakuwwan isaanii osoo gosa gosa isaaniitiin qoqqoodee kaa'ee gaariidha
- Haalli fooklooriin gilgaala keessatti dhiyaateen barattoonni hawaasaan akka walquunnaman, walirraa akka baratan, jechaafi gochaan akka agarsiisan osoo affeeree gaariidha.
- Fooklooriin kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessatti mul'atan: Maalummaafi faayidaa fookloorii akka barattoonni irraa barachuu qabanitti seera ykn adeemsa akaakuun fookloorii ittiin dhiyaachuu qabu osoo qindeessee dhiyeessee gaariidha.
- Qabiyyee barsiifamu yookaan baratamu yeroo dhiyaatu haala dhiyeenya fooklooriifi malleen filataman kanneen akka agarsiisaa, gaaffiifi deebii, marii, xiinxala, sissi'eessuu, gochaan dhiyeessuufi hojii garee osoo ta'ee shaakala sadarkaa barattootaan walmadaaluu akka madaalan, hiika galumsaa akka kennaniifi gochaan yookaan jechaan akka dhiyeessuu danda'anitti osoo dhiyaatee gaariidha.
- Qajeelchi barsiisaafi silabisiin akka eerutti fooklooriin ogummaawwan afaanii arfan, fookloorii akka qabiyyeetti barsiisuuf malleen filatamoo ta'an kanneen akka agarsiisaa, gaaffiifi deebii, marii, argannoo, sissi'eessuu, gochaan dhiyeessuufi hojii gareetti akka gargaaraman osoo taasifamee gaariidha.

Wabiilee

- Abbabaa Gabbisaa .(2018). *Xiinxala Dhiyaannaa Afoolaa Kitaab Banoota Afaan Oromoo keessatti Kutaa Kudha-Tokkoofi Kudha-lammaffaa Kan Bu'uureffate*. Waraqaa Qorannoo Digirii Lammafaa, Yuunvarsitiiti Finfinnee, Kan Hinmaxxanffamne.
- Abdurrahmaan Abdulqaadir .(2016). *Qaaccessa Afoolaa Kitaaba Barnoota Afaan Oromoo Ogummaa Afaanii Gurguddoo Arfaanii Keessatti*. Waraqaa Qorannoo Digirii Lammafaa, Yuunvarsitiiti Finfinnee, Kan hinmaxxanffamne.
- Addunyaa Barkeessaa. (2011). *Akkamttaa: Qorannoo Hujoo Afaan Oromoo keessatti*. Finfinnee: Efficiency Printing Press.
- .(2014). *Semmoo: Bu'uura Afaaniifi Afoola Oromoo*. Oromiyaa: Far East Trading Plc
- Alamituufi Alamaayyoo .(2010). *Seenaa Afoolaa*. Sagantaa Barnoota Fagoo Damee Barnoota Afaan Oromoofi Ogbarruu. Yuunivarsiitii Jimmaa.
- Anderzejewski, B.W. .(1985). *Literature in Cushitic Languages Other Than Somali. In Literature in African Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Andrea, Applebee et al.(2003). *Book Language Of Literature*. McDougal Littell Inc Anthropological Enquiries. Lawrence: The Red Sea Press, Inc.
- Asafaa Tafarraa Dibabaa. (2006). *Anaan'yaa*. Finfinnee: Birannaa Interprise.
- Asaffaa Tuuchoo .(2016). *Aadaa Oromoo Kan Naannoo Lixa Oromiyaa*. Far East Trading PLC.
- Ayyalach .(2007). *Xiinxala Qabiyyee Afoola Afaan Oromoo Kutaa salgaaffaafi kkutaa kurnaffaa. Kan hinmaxxanffamne*. MA guuttachuuf kan qophaa'e. Finfinnee, Addis Ababaa.
- Bahuman, R. (1983). *The Field Study of Folklore in Context, in Dorson, R. M. (Ed.). 1983. Handbook of American Folklore*. Bloomington: Indiana University Press.
- Baker.C. (2004). *The Sage Dictionary of Cultural Studies*. London: Sage publication.
- Balaay Makonnin.(2007). *Kiristaanummaa Fi Oromoo Durii Hanga Ammaatti*. Finfinnee.
- Bascom, W. R. (1965). *Four Functions of Folklore, in Dundes, A. (1965). The Study of Folklore*. Berkeley: Prentice-Hall, Inc.

- Bauman, Richard (Ed.). (1992). *Folklore, Cultural Performances, and Popular Entertainments. A Communications-centered Handbook*. New York Oxford: Oxford University Press.
- Ben-Amos, D. (1975). *Folklore in African Society*, in *Research in African Literature*.
- Best, W. V. John. (2005). *Research Education*. (9th ed). New Delhi: Prentice Hall of India.
- Bichaka Feyisa. (1996). *Aspects of Oromo Cultural Endowment and Their Implication for Economic Development*. The Journal of Oromo Study, V.3 (1&2).
- Bukenya, A. (1994). *Understanding Oral Literature*. Nairobi: Nairobi University Press
- Casson. R. W. (1981). *Language, Culture, Cognition: Anthropological Perspectives*. London.
- Cerul, E. (1922). *The Folk Literature of the [Oromo] of Southern Abyssinia*. Harvard African Studies. Comprehensive Guide. USA: Saga Publications, Inc.
- Creswell, J. W. (1994). *Design; Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Research Approach 2nd*. Sage Publication Inc.
- Dastaa Dassaalenyi. (2013). *Bu'uura Qorannoo*. Finfinnee: Mana maxxansa Boolee.
- Dh. M. Q. B. (2001). *Amalootaafi Faayidaa Afoolaa*. Finfinnee.
- Dirribaa Damisse. (2012). *Ilaalcha Oromoo : Barroo Aadaa , Seenaafi Amantaa Oromoo*. Finfinnee: Mana Maxxansaa Finfinnee.
- Dorson, R. (1972). *Folklore and Folklife: an Introduction*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dundes, A. (1965). *The Study of Folklore*. Berkeley: Prentice-Hall. economic development. The Journal of Oromo Study, V.3 (1&2).
- Eller. J. D. (2007). *Introducing Anthropology of Religion: Culture to the ultimate*. New York: Routledge
- Elliott, O. (1986). *Folk groups and Folklore Genres. An introduction*. Logo: Utah state University press.

- Fedhaa Nagaasaa .(2002). *Fuulleffannaa Afaan Oromoo (Hidha 3faa)*, Finfinnee:
Alem printing press.
- Fedhasaa Taaddasaa. (2013). *Subii Bu'uuraalee Ogbarruu Oromoo* . Finfinnee,
Oromiyaa.
- Fennegan .(1970).*Oral Literature in Africa*. Oxford: oxford University press.
- Filee Jallata. (2016). *Beekumtaa Oromoo Kutaa Iffaa (Oropmo Folklore)*.Naqamtee,
Oromiyaa.
- Gaashaawu Tasammaa .(2009). *Qorannoo Sirna Gaa'ilaa Ammayyaa Liiban*.
Waajjira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Ammayyaa,Gindoo, Walisoo.
- Georges, R. A and Jones, M. O. (1995). *Folkloristics: An Introduction*. Bloomington and
Indiana Polis: Indiana University Press.
- Huseen Badhaasoo .(2000). *Seera Fuudhaa-Heeruma Oromoo Arsii*. Printed by
Comerci P.E.
- Jaarraa .(2000).*Bantuu Haaraa Caaslugaafi Ogbarruu Afaan Oromoo*. Finfinnee
Oromiyaa.
- Jeylan W. Husein .(2005). *The functions of African oral arts: The Arsi-Oromo
Oral arts in Journal Oromoo studies (Vol. 1, No.2, P. 53-58)*. USA:
Georgia State University.
- Kabbadaa. Fayisaa .(2007).*Xiinxala Hiibboo Godina Shawaa Kibba Lixaa Aanaa Daawoo*
kan hinmaxxanfamne. Finfinnee, Yuunvarsitiitii Addis Ababaa.
- Kidaanuu Zallaqaa.(2016). *Safuufi Aadaa*. Mana Maxxansa Saglii, Finfinnee.
- Kottak.C.P. (2002). *Cultural Anthropology (9th ed.)*.New York: McGraw Hill
Companies.Inc

- Mabaya .(2002). *Linguistic Tabu in Africa Marriage Context : The Study of Oromo Lagu*. In Nordic Journal of African Studies .Macmillan Publishing Co. Inc.
- Macaafa Qulqulluu. (1997). *Waldaa Macaafa Qulqulluu Itoophiyaa (maxxansa Iffaa)* : Addis Ababa.
- Misgaanuu Gulummaa .(2011). *Naatoo: Duudhaa Gaa'ela Oromoo*. Finfinnee: Subi Printing Press.
- _____. (2011). *Dilbii: Bu'uura Afoolaa, Ogafaaniifi Afwalaloo Oromoo*. Finfinnee : Subi Printing Press.
- MOE. (1999). *Tacher Hand Book Research*. Addis Ababa: Mega Publishing Enterprise.
- Nagaash Hundeessaa .(2016). *Qaaccessa Afoola Kitaaba Barnoota Afaan Oromoo Kutaa Sagalaffaa Irratti Xiyyeeffate*. Waraqaa Qorannoo Digirii Lammafaa, Yuunvarsitiiti Finfinnee, Kan hinmaxxanffamne.
- Namarraa Indashaw Duubee. (2014). *Qaaccessa Qabiyyee Afaanii Faaruufi Eebba Abbaa Sirna Kabaja Ayyaana Irreessansa Arfaasaa Odaa Arjoo Keessaa*. (MA Thesis)
- Okpewho .(1992). *Literature African Oral*. India: Indian University press.
- Oring, E. (1986). *Folk Groups and Folklore Genres: An Introduction*. Logan Utah: Utah University Press.
- Richard, B.(1992). *Folklore Cultural Performances, and Popular Entertainments*. New York: Oxford University press.
- Riley. P. (2007). *Language, Culture and Identity: An ethno-linguistic Perspective*. Uk: Athenacum Press Ltd.
- Saayiluu .(1990). *Wiirtuu* (Jil.3). Finfinnee: Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaatti.
- Salamoonifi kaawwan .(2005). *Barnnoota Afaan Oromoo Qajeelcha Barsiisaa Kutaa 9*. Kampala: MK Publishers.
- Sarantakos, S. (2005). *Social Science Research 3rd ed*. Palgrave: Macmillan.
- Sazman.Z.(2007). *Language, Culture Society: An Introduction to linguistic Anthropology (4th ed)*. USA.: Westview Press.

- Sims and Stephen.(2005). *Living Folklore.An Introduction to Study of Peopleand Their tradition*. Utah state University Press.USA.
- Sofooniyyaa Siraaji .(1999). *Wiirtuu (Jil.8)*. Finfinnee: Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa.
- Tafarii Ayyaanaa Focaa .(1998). *Afaan Oromoo Kutaa Torbaa Hanga Kudhanii*. Aster Nega Publishing Enterprise.
- Taylor.(1973). *Introduction to Cultural Anthropology*. U.S.Athe Macca Oromo. AAU(Unpublished, PhD Thesis).
- V. Kahn and W. Best.(2005). *Research In Education*.Prentce-Hall,Inc.
- Van-Deloo, J .(1991). *Guji Oromo Culture in Southern Ethiopia: Religion Capabilities AndRitual Songs With Bilo Kola*. Berlin: Dietrich Reimer.
- Waldee .(2007). *Qaaccessa Gaaffilee Qalbeeffannaa Kitaaba Barnoota AfaanOromoo Kutaa Salgaaffaa irratti kan xiyyeeffate*. Kan Hinmaxxanfamne.Finfinnee Addis Ababaa Yuunvarsitiitti'
- Warquu Dachaasaa .(1992). *Wiirtuu (Jil.5)*. Finfinnee: Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaatti.
- Wasanee Bashaa .(1997). *Qorii Hambaa Maxxansa 5ffaa*. Finfinnee.
- _____. (2000).Qorii Hambaa. Finfinnee Oromiyaa.
- WMQ. (1997). *Kitaaba Qulqulluu*. Finfinnee: Mana Maxxansa Birana Salaam.
- Woodward. Ian. (2007). *Understanding Material Culture* . Los Angeles : Sage Publications.
- Zawudee Taaddasaa .(2001).*Gosoota Afoola Afaan Oromoo. (Hidha 4ffaa)*. Barnnoota Fagoo Dhabbata Mala Qunnamtii Barnootaa.
- Zoltan.(2007). *Research Method in Applied Lingustic. Quantitative, qualitative and Mixed Methodolog*.

Dabaleewwan

YUUNVARSIITII FINFINNEE KOLLEEJII NAMOOMA QO'ANNOO AFAANII, JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII MUUMMEE AFAAN OROMOO, HOGBARRUUFII FOOKILOORII

Dabalee A

Yaada sakatta'iinsaaf dhiyaate

Xiyyeeffannoon qorannoo kanaa inni guddaan qaaccessa fookloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa yoo ta'u, kitaabilee kanneen sirriitti sakatta'uun barbaachisaadha. Kanaafis qabxiileen qorataan sammuu qabatee sakatta'uun akka armaan gadiitti dhiyaateera.

1 Maalummaafi faayidaan akaakuwwan fookloorii ibsamuu sakatta'uu;

2. Akaakuwwan fookloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessa jiru adda baasuu;

3. Haalli dhiyaannaa fookloorii kitaabilee barnootaa keessatti hanqinaalee inni qabu addeessuu;

4. Haalli dhiyaatina gilgaala fookloorii akkami?

- Seera fooklooriin ittiin dhiyaatu nibarsiisaa? Seera isa kamtu hafe?
- Akaakuun fookloorii hundi kitaabicha keessa jiruu? Akaakuu kamtu hafe?

5. Barbaachisummaaniifi fudhatamummaan qabiyyee fookloorii dhiyaatee hammami?

6. Fooklooriin kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti dhiyaate silabasiifi qajeelcha barsiisaa wajjin hariiroo isaan qaban ibsuu.

YUUNVARSIITII FINFINNEE KOLLEEJII
NAMOOMA QO'ANNOOFI AFAANII JOORNAALIZIMIIFI
QUUNNAMTII MUUMMEE AFAAN OROMOO,
HOGBARRUUFU FOOKLOORII

Dabalee B

Afgaaffii Barsiisotaaf Dhiyaate

Kaayyoon afgaaffii kanaa rakkoo qabiyyee fookloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaafi dhiyaatina gilgaala gama fooklooriitiin jiru qorachuudha. Kanaafuu, deebiin isin kennitan fiixaan ba'iinsa qorannoo kanaatiif baay'ee murteessaadha waan ta'eef deebii keessan itti dhimmitanii akka naaf deebistan kabaja guddaan isin gaafadha! Deeggarsa naaf gootan hundaaf galatoomaa!

1. Akaakuwwan fookloorii hawaasni itti fayyadamaa jiru hundi kitaaba barnoota Afaan Oromoo keessa jiruu? Kan hinjirre kam fa'i?
2. Itti fayyadamni fookloorii kitaabilee keessatti dhiyaatanii jiran safuu hawaasichaa eeguurratti maal fakkaata? Kanneen faayidaafi miidhaa qaban adda baasuun ibsee kaa'eeraa?
3. Haalli dhiyaannaa fookloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti hanqinaalee inni qabu ibsi.
4. Qabiyyeewwan fookloorii kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaa 5-8ffaa keessatti dhiyaate fookloorii hawaasichaa barsiisuuf gahaadhaa? Lakki yoo jette , sababasaa ibsi.
5. Fookloorii yemmuu barsiiftu barattoonni itti gammadanii baratuu? Umrii, dandeettiifi fedhii isaanii faana deema? Lakki yoo jette, hir'ina jiru ibsi.
6. Fooklooriin kitaabilee barnoota Afaan Oromoo keessatti argaman silabasiifi qajeelcha barsiisaa wajjin hariiroo isaan qaban.maalfaati?

YUUNVARSIITII FINFINNEE KOLLEEJII
NAMOOMA QO'ANNOOFI AFAANII JOORNAALIZIMIIFI
QUUNNAMTII MUUMMEE AFFA OROMOO,
HOGBARRUUFII FOOKLOORII

Dabalee C

Barsiisota Afgaaffiin Taasifame

T.L.	Maqaa	Koorniyaa	Umrii	Tajaajila	Guyyaa gaafataman
1	Abboonash Ashaa	Dubartii	43	25	17/07/2010
2	Ayyalach Galaan	Dubartii	59	39	18/07/2010
3	Mintiwaab Kaasaa	Dubartii	46	28	20/07/2010
4	Adaanech Rafeeraa	Dubartii	46	27	21/07/2010

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame kun waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa kootii ta'uusaafi yaadawwan qorannoo kanaaf dubbise hunda isaanii wabii keessa kaa'uu koo mallattoo kootiin mirkaneesseera.

Maqaa Qorataa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

Ani Dr. _____ barataan kun hojiin isaa ofittisuuf dhiyaachuu danda'uu isaa mallattoo kootiin mirkaneesseera.

Maqaa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____